

2009. 3. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (főszerkesztő)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEPELI GYÖRGY
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni.tamas@ppk.elte.hu, terestyeni@elte.hu

Tördelés és sokszorosítás: Gondolat Kiadó

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

INTERNET

<i>Bayer Judit: A JAPÁN MOBILINTERNET SIKERÉNEK SZABÁLYOZÁSI OKAI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI</i>	3
<i>Pfeiffer Szilárd: SZOFTVERPOTLECS</i>	19

MŰHELY

MŰHELYBESZÉLGETÉS EGY KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI KÖNYV KAPCSÁN	57
<i>Bokor Tamás</i>	58
<i>Demeter Márton</i>	62
<i>Huszár Orsolya</i>	73
<i>Kéri Rita</i>	78
<i>Myat Kornél</i>	83

KITEKINTÉS

<i>Julesz Máté: KÖRNYEZETVÉDELEM A SZOCIÁLIS IGAZSÁGOSSÁG ÉS A TÁRSADALMI VESZÉLYESSÉG HATÁRÁN</i>	87

A JEL-KÉP ezen száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Bayer Judit

A JAPÁN MOBILINTERNET SIKERÉNEK SZABÁLYOZÁSI OKAI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI¹

A japán telekommunikációs ágazat az 1990-es évek óta hozott piacszabályozási döntések következményeként rendkívül fejletté vált, azonban nem vált alkalmassá arra, hogy megjelenjen a világpiacon, ezért gyakran a Galapagos-szigetekhez hasonlítják ezt a szektort. A szigetországba való bezártság komoly aggodalmat kelt a döntéshozók körében, hiszen a japán műszaki ipar, miután belföldön tesztelte és továbbfejlesztette termékeit, belépett a nemzetközi piacra is. A mobiltelefonálás piacán azonban nem így történt: habár voltak kísérletek a nemzetközi piacra történő kilépésre, ezek legfeljebb mérsékelt sikerrel jártak. A valaha monopóliumot élvező társaság utóda, az NTT mobiltelefon-szolgáltatója, a DoCoMo jelen van ugyan az európai, az amerikai és az indiai piacon is, de üzletileg nem sikeres. A telefonkészülékek piacán a Panasonic, NEC, Sharp és a Sony (az Ericssonnal együttműködésben) forgalmazza termékeit külföldön, de azok – a cégek más termékeihez képest – alulmaradnak a nemzetközi versenyben (Aizu–Bayer, 2009: 25. 11).

Japánban 1999 óta jelen van a mobilinternet, és a rendkívül magas penetráció miatt jól megfigyelhetők a használati szokások és az abból következő problémák, szabályozási igények. A japán használati szokásokból és az azokra adott szabályozói válaszokból azonban nem lehet egy az egyben következtetést levonni a magyar szokásokra és szabályozói igényekre, mivel jelentősek a kulturális különbségek, illetve igen különbözőek a társadalmi hagyományok. Jelen tanulmány bemutatja a japán mobilinternet elterjedésének mozgatórugóit, valamint a használatnak a személyi számítógépen keresztül használt internettel szemben fennálló különbségeit a felhasználó és a szabályozó szempontjából. Mivel a széles körű elterjedés következtében különös aggodalom irányult a gyermekek biztonságára, a jogalkotó a világon egyedülálló módon kötelező gyermekvédelmi szűrést vezetett be 2009-ben. E szabályozás leglényegesebb elemeit ismerteti a tanulmány második része.

A mobilinternet a felhasználók szempontjából

Az internetről közismert, hogy egy olyan kommunikációs felület, amely szinte bármilyen más, korábban ismert kommunikációs módszert képes megjeleníteni. Így alkalmas lehet szöveg olvasására, küldésére, telefonálásra, rádió hallgatására, tévézésre – a le-

hetőségek száma kimeríthetetlen. Természetesen legfőbb vonzerejét – különösen a fiatalok számára – a speciálisan internetre kifejlesztett applikációk jelentik, mint a közösségi oldalak, játékok, letölthető videók, zenék.

Az internet mobiltelefonon való használata sokak szemében elsöre értelmetlennek tűnhet, hiszen a mobiltelefon képernyője apró, azt közelről kell nézni, ezért más felhasználói élményt nyújt, mint a hagyományos, nagyképernyős számítógépes böngészés. A mobiltelefon azonban rendelkezik egy fantasztikus többlettulajdonsággal a számítógéphez képest: mindig kéznél van, és rendkívül személyes tárgyként sokkal diszkrétebb a használata. Könnyebb kontrollálni, hogy más ne láthassa a képernyőt, ne férjen hozzá a használat szüneteiben sem. Ezenkívül „fél kézzel” is használható, menet közben vagy néhány perc várakozás alatt. Ha csak egyetlen információra van szüksége a felhasználónak, akár otthon is gyorsabban előkeresheti internetes mobilja segítségével, mint ha bekapcsolja a számítógépet, hiszen mire az beindul, addigra a mobilon már meg is találta az információt.

A mobilinternet megjelenése Japánban

1999. február 22-én Japán legnagyobb mobilszolgáltatója, a valaha monopolhelyzetben lévő NTT csoporthoz tartozó DoCoMo elindította *i-mode* szolgáltatását, amely akkor példa nélküli kommunikációs lehetőséget nyitott felhasználói előtt, és futótűzszerűen terjedt el a japán felhasználók körében. A siker egyik kulcsaként az üzleti modell kiötlőjét, Takeshi Natsunót emlegetik, aki felismerte a mobilinternetben rejlő lehetőséget. Ellenkéntben az európai WAP modelljével, a DoCoMo az internethez a lehető legközelebb álló technológián nyugvó lehetőséget fejlesztett ki, amellyel gyakorlatilag bármely weboldal megtekinthető volt.² Induláskor a tarifarendszer jelentős előnyben részesítette a DoCoMo hivatalos oldalait, amelyen a szolgáltató saját tartalmait és szerződéses tartalmak voltak hozzáférhetőek, amellet, hogy a nyílt internet is szabadon hozzáférhető volt. A szerződött tartalmak már ekkor is jelentősen más üzleti modellben jöttek létre, mint az EU-ban: a szolgáltató mindössze 9%-os jutalékot kért a tartalomszolgáltatótól, míg az európai szolgáltatók 50-70%-os jutalékot. A rendkívüli különbségnek technikai oka van: míg Japánban az adatforgalom és a tartalomért fizetendő díj elválasztható volt, Európában nem, ezért az európai szolgáltatók jutaléka a forgalmi díjat is tartalmazta (bővebben lásd alább).

Natsuno bevallotta arra számított az új technológia tervezésénél, hogy a nyílt internetre való kilépés lehetősége attraktív lesz a felhasználók számára. És mivel a többi új technológiánál (pl. a francia Minitel, illetve maga az internet, l. Bayer, 2005: 17.) is megfigyelhető egy bizonyos tartalom népszerűségének gyors növekedése, ő is a pornográfia vonzerejére számított, mint megbízható húzóágazatra, amelyre bátran lehet alapozni a technológia elterjedését. Számítása bevált. Míg az első évben a látogatott oldalak 60%-ban a hivatalos és 40%-ban a nyílt web oldalai közül kerültek ki, a második évben ez az arány megfordult, a harmadik évben pedig 20-80%-ra változott, és ezen a szinten is maradt. A jelentős újítást a keresőlap elérhetővé tétele jelentette, amely révén nem csupán ismert URL címeket lehetett behívni, hanem kulcsszavak által keresni, böngészni is lehetségessé vált.

Néhány hónappal a DoCoMo után a többi szolgáltató is megindította internetszolgáltatását: a KDDI *EZweb* néven, a többi kisebb szolgáltató pedig más-más néven és

technikai alapon. Két éven belül a DoCoMo előfizetőinek többsége előfizetőjévé vált az i-mode-nak (Cheung, 2004, 6). 2008-ban 100 japán lakosra 83 mobiltelefon jutott (amely alatta marad a magyarországi 110-nek),³ ámde ebből 90% mobilinternet-használó volt. 2009-ben 75%-uk használta az internetet, közülük 91% számítógépen és 82% mobilon keresztül. A felhasználók 68%-a használta mindkét platformot, 16%-uk csak számítógépen szörfölt, míg 8% csak mobilon – azonban az utóbbi adat a másik rovására növekszik (MIC, 2009).

Az átalánydíjas adatforgalom bevezetésében a DoCoMo versenytársa, a KDDI járt az élen 2003 őszén, melyet a DoCoMo követette 2004 tavaszán. Már 16 USD-nek megfelelő összegért elő lehet fizetni egy kisebb csomagra, ennek a duplájáért pedig korlátlan adatforgalom jár. Az átalánydíjas előfizetők száma gyorsan növekedésnek indult, és jelentős szerepet játszott a szolgáltatás általánossá válásában (Billich, 2008: 14).⁴

A japán mobiltelefon-szektor alapvető sajátosságai

A japán piaci viszonyokat erősen befolyásolja a telekommunikációs ágazat sajátos működése. A fent említett Galapagos-sziget analógiát a szektor azzal érdemli ki, hogy a készülégyártók – és a szolgáltatók is – a külföldi behatásoktól védve működhetnek a belső piacon, és fejleszthetik termékeiket szinte tökéletesre – azonban a speciális körülmények között kifejlesztett termékeknek és szolgáltatásoknak csekély esélyük (és motivációjuk) van arra, hogy a védett környezetben kívül is megállják a helyüket (bővebben l.: Aizu–Bayer, 2009). Először is, Japán olyan platformot alkalmazott a mobiltelefon-szolgáltatásra, amelyet más állam nem (PDC). Tehát a – 3G rendszer előtti – japán mobiltelefonok nem működnek külföldön, és a külföldi telefonok sem működnek a szigetországban.⁵ A szolgáltatók szoros együttműködésben dolgoznak a mobiltelefonkészülék-gyártókkal, és kizárólagos megrendeléseket kötnek velük. DoCoMo „megörökölte” az állami telekommunikációs vállalat kutatási és fejlesztési laborját, ami elősegítette piacvezető szerepének megőrzését. E labor dolgozza ki a készülékek legújabb specifikációit, amelyeket továbbít a gyártóknak, és előre ki is fizeti a legyártandó telefonokat (Cheung, 2004, 4).⁶ A DoCoMo-közel cégeknek korábban adja a megrendeléseket, cserébe elvárja, hogy más szolgáltatóknak ne szállítsanak készülékeket mindaddig, amíg a DoCoMo nem telítette velük saját piacát (Kushida, 2005, 12).

A készülékeket hagyományosan úgy gyártották, hogy a SIM kártya a hardver integráns részét képezte, azaz gyakorlatilag lehetetlen volt „kártyafüggetleníteni” őket. A 3G készülékek rendelkeznek ugyan SIM kártyával, de jogi lehetőség ezek függetlenítésére sincsen.

Mindebből látható, hogy a piacot a szolgáltatók által irányított kartellek uralják, ahol a szolgáltatóknak – különösen a DoCoMo-nak – nem kell különösebb kockázattól tartaniuk. A megrendelt készülékek 100%-ban megfelelnek a terjesztési kívánt szolgáltatásnak, ugyanakkor nem fenyeget az a veszély, hogy egy versenytárs jobb készüléket gyárt, vagy jobb szolgáltatással áll elő. A szolgáltatók a készülékeket erősen támogatott áron, azaz csaknem vagy teljesen ingyen bocsátják a felhasználók rendelkezésére, és hasznukat az előfizetési díjakból söpri be. A hasznot az emeli, hogy a jobbnál jobb telefonokon a felhasználók szívesen veszik igénybe az újabbnál újabb szolgáltatásokat. A telefonkészülékek

ingyenessége (vagy alacsony költsége) miatt a fiatalok tipikus célközönséget képeznek, amely szinte haladéktalanul felveszi az évente mintegy négyszer megjelenő új modellt. A telefonok egyébként nem rendelkeznek az általunk megismert formagazdagsággal: méretre és formára szinte azonosak, azonban színben és dizájnban a választék messze meghaladja az európai kínálatot. És habár a telefon kedvezményes átvételének feltétele a határozott idejű szerződés, annak felbontása nem jár semmilyen hátrányos következménnyel.

Mivel a gyártók a készülékek árát előre megkapták a szolgáltatóktól, ha alacsonyabb volt is ez az ár, mint a piacon potenciálisan elérhető, megóvta őket a piaci veszteség kockázatától, a versenytársakkal való szembenézéstől, és a terjesztés költségeitől. Így egyáltalán nem voltak érdekeltek az önálló fejlesztésben, tehát a nemzetközi piacra való kilépésben sem.

Ezek ismeretében nem lehet meglepő, hogy Japánban a mobilszolgáltatások 99%-a előfizetéses, a nagyobb szolgáltatók egyáltalán nem kínálnak feltöltőkártyás telefonokat. Mivel a telefonokban a SIM-et nem lehet cserélni, családon belül is csak akkor van lehetőség személyek közötti telefoncserére, ha a szolgáltatónál kérelmezik. Azonban személyes interjúim révén úgy tűnt, ez egyáltalán nem szokás, mivel az új telefonkészülék beszerzése nem járt anyagi áldozattal.

Az Belügyi és Kommunikációs Minisztérium (MIC) 2007-es új szabályozási koncepciójában (*Mobile Business Revitalization Plan*) kísérletet tett a telefonok SIM-hez kötöttségének feloldására. Végül azonban a szolgáltatók sikeres nyomásgyakorlására elhalasztotta ezt a kérdést 2010-ig, amikor a 3.9G és 4G platformok megjelennek. Az említett terv megkísérelte szétválasztani a kommunikációs és a tartalomszolgáltatási szintet is, azaz a készülékgyártók és a szolgáltatók kartelljét. Elérte, hogy a szolgáltatók ne, illetve csak kisebb mértékig támogassák az új készülékek vásárlását, és tegyenek elérhetővé differenciált csomagokat, hogy a fogyasztók választhassanak: drágább készüléket vesznek alacsonyabb előfizetési díj mellett, vagy alacsonyabb (támogatott) készülékár

mellett drágább havi előfizetési díjat vállalnak. Azelőtt a telefont ritkán váltó fogyasztók mintegy megfinanszírozták mások mobiltelefonkészülék-cseréit, mivel az előfizetési díjak nem tükrözték a készülékvásárlásban megnyilvánuló különbségeket (Aizu–Bayer, 2009: 25. 13). Az azóta eltelt mintegy egy év már radikális változásokat mutat a piacon, amelyet részben a gazdasági válság is formál (Taniwaki, 2008).

A kormányzat többek között diplomáciai eszközöket is latba vetett annak érdekében, hogy az iparág kiléphessen külföldi piacokra. Például az előző miniszterelnök Taro Aso Kínában Ven Csia-pao miniszterelnököt győzte meg arról, hogy Japán technikai segítséget nyújthasson a 3G technológiára irányuló kutatás-fejlesztésben és a kínai piacra való bevezetésében (Reuters, 2009).

Mobilinternet Európában?

Az európai piacon másként alakult a mobilinternet története. A szolgáltatók jelentős mértékben támaszkodtak az SMS és MMS adatforgalomra, erre építették az első tartalomszolgáltatási funkciókat is. Ezek azonban nem váltak igazán népszerűvé, részben a magas árak, részben a sekélyes tartalom miatt. Az 1999-ben megjelenő WAP csalódást keltett a felhasználókban. Az adatforgalmazásra épülő számlázás miatt nem vált lehetségessé, hogy a felhasználó közvetlenül a tartalomszolgáltatónak fizessen, a mobilszolgáltatók pedig nem ajánlottak elég vonzó feltételeket a tartalomszolgáltatóknak, így nem készültek érdekes, színes alkalmazások a mobilinternetezőknak.⁷ Legfeljebb a csengőhangok, hírek letöltése vált népszerűvé, egyébként a böngészés, mivel lassú volt, és a várakozási idő is a felhasználó zsebére ment, megdöbbenően magas számlákat eredményezett, ezért sokan csak egyszer próbálták ki (Ahonen et al., 2004: 6).

Hogy a WAP és egyébként a korai mobilinternet miért nem vált népszerűvé az EU-ban, arról számos további találgatás látott napvilágot. Ahonen szerint az árazás volt az oka, amelyet a mobilszolgáltatók „önző” bevételmegosztási attitűdjével magyaráz (Ahonen et al., 2004: 6). Mások a piac 2000-es évek utáni állapotát is említik az okok között: Japánban szépségverseny módszerrel, ingyen adták a 3G frekvenciák engedélyeit, összekötve ezt a kis cégek piaci konszolidációjával, és az NTT erőfölényének csökkentésével. Így a néhány tőkeerős, versengő szereplő jelenlétében a piac alkalmasabbá vált az innovációk bevezetésére. Ezzel szemben Európában komoly pénzekért, aukció keretében keltek el a 3G frekvenciák egy olyan korszakban, amikor azok használata még korai volt. Valójában a szolgáltatók nem tartottak rájuk igényt, és még hosszú évekig nem tudtak belőlük profitálni, azonban senki nem merte a kimaradást kockáztatni. Így a mobilinternet fejlesztése szempontjából legfontosabb 2000-es években az európai piac kiszigerelt, tőkehiányos állapotban volt (Svédország és Finnország kivételével) (Rheingold, 2002: 7). A fejlődés irányait az is mutatja, hogy a 4G technológiát elsőként, 2010-ben csak Japán, Svédország, Norvégia, Kanada és az USA vezeti be. Minden más ország csak 2011-re, vagy későbbre tervezi azt (Brüsszel, 2009: 3).

Az okok között megemlíthető még az a jelenség is, hogy az európai piacon jellemző, hogy a készülékgyártók minden elképzelhető alkalmazást beletesznek az új készülékekbe – pusztán azért, mert lehetséges –, azonban ezeket a szolgáltatók nem reklámozzák olyan hatékonysággal, hogy a fogyasztók használni is kezdenék őket (Olsen, 2005: 149).

(Szemben a japán szolgáltatókkal, akik a telefongyártást igazítják a nyújtani kívánt szolgáltatásokhoz.) Ugyancsak jellemzően más a marketingkampány a két kultúrában: az európai mobilinternet-reklámok tipikusan a technológia csodájára összpontosítanak, és kevés információt nyújtanak a tényleges használati lehetőségekről, ezzel szemben a japán reklámok egyértelműen a fiatal korosztályt célozták meg csillogó, színes játékok és szórakoztató programok hirdetésével.

A felhasználók költségérzékenysége is jelentősen eltér a japánokétól. Egyrészt az EU-ban a telefonok többsége feltöltőkártyás, Magyarországon 61% (KSH, 2009: 2), Spanyolországban ez az arány meghaladja a 90%-ot. Ráadásul éppen a fiatalok birtokolnak jellemzően ilyen telefonokat, mert ennek révén könnyebb kordában tartani a használati díjakat. Mivel feltöltőkártyával csak kisebb támogatással lehet készüléket vásárolni, jellemzően a fiatalok nem a legdrágább készülékeket használják – ezeket inkább vezető állású középkorú férfiak birtokolják, akik azonban ritkán használják azt másra, mint beszélgetésre. Mindent összegezve, habár sok ok közrejátszhatott, aligha a technológia okozta a problémát, mert a DoCoMo i-mode-ját utánzó KDDI mobilinternet a WAP technológián alapult, és ugyanez Koreában is sikeressé vált (Ahonen et al., 2004: 6).

Ezek a körülmények eredményezték azt, hogy az EU-ban „mobilinternet” alatt évekig a számítógéphez csatlakoztatható, mobiltechnológián alapuló (SIM-kártyás) hozzáférési pontot értették, amely megoldotta a szolgáltatók számlázási-technikai problémáit (mivel a telefonforgalmat és az internetforgalmat két külön SIM-en bonyolították). Ez a technológia 2007–2008 folyamán rendkívül divatossá vált, és több mint tízszeres növekedést könyvelhetett el (Chambers, 2008: 136; ITU, 2009a). Csak miután megjelent egy technológia a különböző adatforgalmak szétválasztására, vált lehetségessé és jelent meg a mobiltelefonon alapuló mobilinternet, amelyen már a teljes internetet értik, nem pusztán a szolgáltató által vagy általa szerződötített tartalomszolgáltató által nyújtott tartalmakat.

Társadalmi sajátosságok

Japánban a technológiai és piaci körülmények mellett társadalmi és kulturális adottságok is elősegíthették, hogy a mobilinternet még a PC-n keresztül használt internetnél is népszerűbb lett. Például a PC-ellátottság meglepő módon nem annyira magas Japánban, mint más fejlett országokban. Különösen iskolákban marad alatta az európai átlagnak, ami részben a japán társadalom tradicionális értékrendjével magyarázható. Másrészt a japán betűkészlet igen sajátos: háromféle jelrendszerből áll (*hiragana*, *katakana* és a kínai eredetű *kanji*), amelyeket a latin betűkre optimalizált billentyűzeten speciális billentyűkombinációk révén lehet előhívni. A mobiltelefon tíz billentyűje egyesek szerint egyszerűbb kezelést tesz lehetővé, mivel egy billentyű lenyomása megjeleníti a lehetséges opciókat, és a billentyű többszöri nyomkodásával lehet a kívánt jelet előhívni (akárcsak a magyar ékezetes betűket). A szavakat, szótagokat jelölő jelek révén a mobiltelefon relatíve kisebb képernyőjén jóval több tartalom jeleníthető meg, mint a betűírással, hiszen így egy sorba egy egész mondat kiferhet. Így a kis képernyőn megjelenő üzenetek, weboldalak több információt hordoznak, vizuálisan könnyebben befogadhatók, mint a betűírással működő nyelveken.

Megemlíthetjük még a privát térnek a szigetországra jellemző rendkívüli és legendás szükségét is, mint amely kedvező környezetet teremt a mobilinternet használatának, minden más szórakozási eszközzel, valamint a személyi számítógépen való internet használatával szemben. A japán háztartásban nem alap-adottság, hogy mindenkinek külön szobája és külön számítógépe legyen. A zsúfolt tömegközlekedési eszközökön (amelyeken a nagyvárosi japán átlagosan több mint egy órát utazik munkába, és ugyanannyit vissza) a mobiltelefon a virtuális magánszféra megteremtésének egyik eszköze, az alvás vagy olvasás mellett (Ken, 2005: 1).

Természetesen ezek az indokok önmagukban semmiképp sem, de talán még összeségükben sem indokolnák a mobilinternet fokozott elterjedését Japánban. Ehhez speciális technológiai, telekommunikációs-piaci környezetre volt szükség, és egy olyan invenciózus és kockázatvállaló személyre, mint Takeshi Natsuno.

A mobilinternet japán sikerét mutatja, hogy már 2003-ban az internetelőfizetések 80%-a mobil-internet volt, annak ellenére, hogy már korábban is Japán dicsekedhetett a világ leggyorsabb és legolcsóbb szélessávú internet (DSL) hálózatával (Kushida 2005, 3). Ezzel szemben az EU-ban még 2008-ban is csak az internethasználók 29%-a böngész rendszeresen mobil hozzáféréseken – és ez a szám magában foglalja a számítógépen keresztül használt USB-mobilinternetet is. Az európai statisztikákon ráadásul igen nehéz eligazodni, mivel nincsenek következetes elnevezések az USB-mobilkapcsolatra, a mobiltelefon modemkénti használatára, illetve a csak jóval később megjelenő, ténylegesen mobiltelefonon bonyolított internethasználatra. Utóbbit ezért szívesen nevezném „internetmobil”-nak, a bevett, ámde kétértelmű mobilinternet helyett. E legújabb technológiára szűkítve a mutatókat, az internetmobilozás tehát mindössze 4% körül járt az EU-ban 2009-ig (Wisely, 2009: 260), amikor masszív növekedésnek indult. Magyarországon is 4% volt a használati arány 2009 januárjában, amely azonban augusztusra 5,5%-ra nőtt (ITU, 2009b; NHH, 2009). A Forrester Research előrejelzése szerint 2008-ban Nyugat-Európa 13%-a használt mobilinternetet, 2009-ben 18%, és 2014-re az arány 39%-ra növekszik (Reuters, 2009).

A mobilinternet sajátosságai a szabályozó szempontjából

A mobilon keresztül való internethasználat néhány olyan lényeges pontban különbözik a számítógépen keresztüli internet-hozzáféréstől, amelyek a szabályozás praktikus és alkotmányos elvei szempontjából egyaránt lényegesek.

1. A mobiltelefon személyes tárgy, amely a magánszféra védelmét élvez, ezért kizárólagosságát illik tiszteletben tartani. Általában nem csupán az eszközt, de az előfizetést is csak egyetlen személy használja, akinek a személyazonossága ismert, tehát az is tudható, hogy milyen korú.⁸ Ez a legnagyobb különbség a számítógépes internet-hozzáféréshez képest, hiszen az internetszolgáltatást leggyakrabban egyidejűleg több személy veszi igénybe. Háztartásokban és vállalatoknál is több személy osztozik egyazon internet-előfizetésen, és gyakran egy gépen is. Még úgy is, hogy napjainkban nő az egyszemélyes háztartások és a csak egy fő által használt számítógépek száma (különösen a hordozható notebookok révén), nagy eséllyel használják az internetet internetkávézókban vagy egyéb nyilvános helyen. A hordozható számítógépek esetében gyakrabban kapcsolódnak ad-hoc jelleggel

valamely idegen wi-fi hálózathoz, ami ismét megnehezíti a szolgáltató általi ellenőrzést. De a szolgáltató általi szűrés egyébként sem volt komolyan tárgyalt opció az internettartalom szabályozása esetében, a tartalom oldali szűréssel szemben pedig fontos érv, hogy nem lehetséges egyszerű és olcsó módon megtudni, milyen korú felhasználó veszi igénybe a szolgáltatást (Lessig, 1999). Ez a probléma a mobiltelefon esetében gyakorlatilag kiküszöbölődik. A kiskorúak különösen gyakran használnak iskolai, könyvtári számítógépet, a szüleikét vagy a barátjuk házában lévő, ezért böngészésük nehezebben ellenőrizhető, a korlátok alól könnyebb kibújniuk. A mobiltelefon azonban annyira személyes eszköz, hogy legfeljebb a legközelebbi barátok nézegetik közelről egymás képernyőjét, illetve ha támad is nagyobb csoportosulás pl. egy osztályteremben, ennek a gyakorisága, hatása foka elhanyagolható.

Mindebből az következik, hogy teljes mértékben elkerülhető az, hogy felnőtt személyek jogait szükségtelenül korlátozzák azért, hogy a gyermekeket megvédjék a káros tartalomtól. A szűréssel szemben alkalmazott legfőbb ellenérv: a szólásszabadsághoz, az információhoz való hozzáféréshez, illetve az emberi méltósághoz való jog nem képezi gátját a mobiltartalom-hozzáférés egyéni korlátozásának. Természetesen felvethető, hogy a gyermekeknek az említett jogait korlátozná egy ilyen rendelkezés. Mivel azonban kiskorúakról lenne szó, akik nevében erről a kérdésről szüleik döntenek, általános esetben nem állapítható meg aránytalan jogsérelem.

2. Mint minden új technológiát, a mobilinternetet is nagyobb arányban használják a fiatalok, mint az idősebbek. Ezért újra felmerül az az immár ismert jelenség, hogy a szülő még nem is ismeri az új alkalmazást, amikor a gyermeke már túl van azon tartalmak megismerésén is, amelytől a szülő óva intené. A korlátozáspártiak levonhatják azt a következtetést, hogy nem szabad a szülői rábeszélésre bízni a gyermek felhasználói szokásainak alakítását, hanem azt központi (kormányzati vagy önszabályozási) úton kell formálni.

3. Mivel a mobiltelefon, a fent említett módon, nagyobb diszkréciót biztosít a nagyképernyős alkalmazásoknál, könnyebb elbújni a tiltott, társadalmilag elítélt tartalmakkal és titokban tartani azok használatát. A szülők, nevelők rálátása, így ráhatása is kisebb a gyermekek fogyasztási magatartására. Ennél nem működik az internet könyvtári szűrése ellen felhozott érv, amely szerint elég, ha a könyvtáros megkopogtatja a másokat esetleg zavaró tartalmat szemlélgető személy vállát (*tap on the shoulder method*, CIPA-ügy, 449). Ugyanabból az okból, amiért technológiailag könnyebben kontrollálható – lévén hogy személyes tárgy – társadalmi eszközökkel nehezebben.

4. Mivel menet közben is használható, sokoldalú kommunikációs eszközről van szó, másfajta veszélyeket is prezentál, mint a számítógép. Ilyen például az olyan mobilos társkereső közösségi oldal, amely a helymeghatározó révén beazonosítja, ha a közelben a kritériumoknak megfelelő lehetséges partner tartózkodik. Így a felek azonnal kapcsolatba léphetnek egymással és találkozhatnak. Gyermekek, fiatalok esetében ez egyértelmű veszélyhelyzetet eredményezhet, amennyiben egy felnőtt, magát kiskorúnak kiadva próbál közel kerülni egy gyermekhez (Wong, 2006).⁹

A mobilinternet használatának keretei és következményei Japánban

2007-ben a 10 és 12 év közötti japán gyermekek 95%-a használt internetezésre alkalmas mobiltelefont, sőt már a 4 és 6 év közöttieknek is 27%-a (Fujikawa 2007, 2). Az EU-ban ezzel szemben a 10 éves korosztálynak csak 57%-a rendelkezett mobiltelefonnal (ami a 13 éves korosztályra azonban 87%-ra nőtt), és az internet-hozzáférés nem is szerepel a statisztikákban. Nyilvánvaló, hogy Japánban a gyermekek hamarabb kezdik a mobiltelefonhasználatot, és ezzel együtt az internetmobilozást is.

A problémák részét képezi az a japán gyermekek körében kialakult szokás, hogy egy e-mailre kb. 15 percen belül „illik” válaszolni. Egyes tanulmányok szerint ezzel jelentős stressz jár, továbbá mindig megszakítja a gyermeket a tevékenységben, amelyet végez (Ling-Pedersen, 2005: 144–145.). Ebből fakad az is, hogy számos japán gyermek éjszaka is használja a telefonját: ahelyett, hogy kikapcsolnák, éjfél után is küldözgetik egymásnak az e-maileket. A fő probléma itt az alvásmegvonás, ami miatt rosszabbul teljesítenek az iskolában. Mivel a telefont könnyű elrejtetni, és ki-be kapcsolni, a szülők gyakran nincsenek ennek tudatában, emellett a gyermek a szociális kapcsolatainak fenntartása érdekében mindent elkövet azért, hogy a telefonját magánál tarthassa és a kortársak elvárásainak eleget tehessen. Habár ez nyilvánvalóan nem technológiai probléma, mégis a mobillal hozható összefüggésbe, amely kicsi, könnyen elrejthető, és mert személyes tárgy volta folyamatos elérhetőséget biztosít, azaz virtuálisan folyamatos társas jelenlétet teremt.

A 24 órás telefonhasználat a zaklatás problémáját is súlyosbítja. Az iskolai zaklatás közismert Japánban, és némileg különbözik más országok szokásos, gyermekek közötti csúfolódásától (Ishido–Myers, 1995). A japán *idzsime* nem kivételes, hanem általános jelenség, nem kisebb és nagyobb diákok között zajlik, hanem kortársak, osztálytársak között, és a szülőket, nevelőket soha nem avatják be, még az áldozatok sem (Bövebben l. Ferber, 2007: 77–83). Ugyancsak japán sajátosság a világtól való teljes elzárkózás tizen- és kora-huszonevések körében. Egy és kétmillió közöttire becsülik a *hikikomori* számát, akik szobájukba zárkózva élnek éveken át, és csak a technológiai eszközök révén kommunikálnak a világgal (Ishikida, 2005: 130, Zielenziger, 2006: passim, Ferber, 2007: 65).

Sajátos szociális probléma a gyermekek öngyilkossága Japánban. A japán öngyilkossági arányszám egyébként a magyar mögött áll, ám ezen belül kiemelkedő a gyermekek magas öngyilkossági rátája. Ennek okára meggyőző magyarázat, kutatás nincsen, az okok között azonban megemlíthető, hogy a gyermekeknek hasonló önrendelkezési jogosultságot tulajdonítanak, mint a felnőtteknek, ők a felelősek saját döntéseikért, és saját problémáikért is.¹⁰ Japán ősi vallása, a shinto nem tiltja az öngyilkosságot, és ezt általánosan úgy tekintik, mint végső kiutat az egyéni problémák megoldására való képtelenség esetén. Az öngyilkosság révén a személy becsülete megmarad, míg a kitaszított, becstelen állapot alacsony társadalmi státust jelent. Ezért nem szokatlan, hogy a szülő segédkezik gyermeke öngyilkosságában, illetve a csoportos öngyilkosság, az ún. *shinju* sem (Kelley, 2008: 13; Sōgō Kenkyū Kaihatsu Kikō, 1982: 89).

Ennek ellenére a gyermekek öngyilkossága távolról sem kívánatos a japán társadalom számára, ezért a jogalkotók ez ellen is fel kívántak lépni a szabályozás révén.¹¹ A mobilinterneten keresztül a gyermekek megosztják egymással öngyilkossági gondolataikat és a kitalált módozatokat. Akit kitaszít az iskolai közösség, új „barátokra” lelhet az inter-

neten, akikkel közösen tervezik öngyilkosságukat, és adott esetben egyszerre, azonos módszerrel követik azt el (Brabazon, 2008: 150). 2008 áprilisában nagy feltűnést keltett a hidrogén-szulfid interneten keringő receptje, amelyet a kereskedelembe kapható általános háztartási eszközökkel is elő lehetett állítani. Egy hónap alatt 50 fő követett el így öngyilkosságot, fél év alatt azonban az áldozatok száma 500 főre nőtt. A dolog elsősorban azért vert fel nagy port, mert a terjedő gázoktól a szomszédos lakásokban tartózkodók is veszélybe kerültek, amellett hogy főleg kiskorúak követték el ezeket az öngyilkosságokat (Rowe, 2008; Harden, 2008).

Számos esetben szexuális erőszak, gyilkosság áldozata lett olyan kiskorú, aki az elkövetővel az interneten (azaz: mobiltelefonján keresztül) ismerkedett meg. A közösségi oldalakhoz elsősorban a mobiltelefonjukon keresztül férnek hozzá a japán fiatalok. Ezen belül a randi-weboldalak rendkívüli népszerűségét jelzi, hogy 2002-re néhány év alatt 3401 ilyen weboldal létesült, egyértelműen a mobilinternet-használókat megcélózva (Kato et al., 2004: 1). Ekkor már a fiatalok több mint 95%-a a mobiljáról nyitotta meg a randi-weboldalakat (Kioka, 2003: 18-19). 2003-ban 400 olyan randi-honlapot azonosítottak, amely bűncselekménnyel összefüggésben került a rendőrség látókörébe (Kioka, 2003: 4). Ebben az évben 1746 letartóztatás volt randi-oldalakkal összefüggésbe hozható, ezeket 1662 esetben mobilról nyitották meg, és közülük 810 esetben a bűncselekmény gyermekkorú¹² személy prostituálása volt (Kato et al., 2004: 2.). Mindezek az esetek társadalmi felháborodást váltottak ki, és szintén a mobiltelefonhasználat, elsősorban a közösségi oldalak hozzáférhetőségének korlátozását követelők malmára hajtották a vizet. A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy a bűncselekményhez vezető kommunikációs esetek 93,8%-át kiskorú leány kezdeményezte, ezek közül 49,3% kifejezetten utalt ellenszolgáltatásra (fizetett randevút, *enjo kosai-t* ajánlva), újabb 28,4% pedig kifejezetten szexuális célzatú volt (l. bővebben Kioka, 2003: 14, 17). Ez is alátámasztja azt az érvet, hogy a szűrés nem a bűnözők, hanem a fiatalok magatartását korlátozza, azaz, hogy a fiatalokat gyakran saját ártó cselekedeteiktől kellene megvédeni. Ezért a jogi szabályozás csak akkor lehet sikeres, ha az információs műveltséget sikerül elmélyíteni.

Tartalomszabályozási kezdeményezések Japánban

A gyermekek iránt érzett aggodalom már 2002 óta napirenden tartotta a szabályozás kérdését Japánban. A gyermekek által elkövetett öngyilkossági sorozatok és a sérelmükre elkövetett szexuális bűncselekmények következtében időről időre fellángolt a mobilinternet drasztikus korlátozásának óhaja bizonyos körökben. A szigorú korlátozást elsősorban a japán rendőrség (*National Police Agency*, NPA) követeli, amely autonóm államigazgatási szervezet, és jelentős érdekérvényesítő képességgel rendelkezik. Amellett, hogy az NPA ideológiailag konzervatív, érthető módon saját munkáját is megkönnyítené a bűnmegelőzés hatékonyságának javításával.

A randi-vonalakon, kiskorúak részvételével zajló prostitúció hatására 2003 szeptemberében a japán kormány bűncselekménnyé nyilvánította, ha valakik a bűncselekmény szándékával adnak fel randi-vonalon hirdetést, valamint a jogszabályban felhívta a szülők és nevelők figyelmét, hogy ne engedjenek kiskorúakat ezekre az oldalakra (Kato et al., 2004: 2). A két legnagyobb mobilszolgáltató, NTT DoCoMo és AU pedig választhatóvá

tette, hogy a hivatalos weboldalakon kívül minden más weboldal blokkolható legyen. Ez a megoldás természetesen egyáltalán nem vált népszerűvé.

Az elkövetkezendő években kisebb-nagyobb lendülettel, de napirenden volt a mobilinternet tartalmát szabályozó törvény megalkotása. Egy restriktív tervezet, ahol a kötelező szűrés szempontjait egy kormánybizottság határozta volna meg 2006-ban társadalmi felháborodást váltott ki, és ezt követően széles körű konzultáció keretében alkottak új tervezetet. Ennek ismertetésétől kezdve a mobilszolgáltatók önként is bevezették a szűrés lehetőségét, de csak *opt-in* rendszerben, azaz minden felhasználójuknak felajánlották, hogy kiskorú családtagja számára szűrt internetszolgáltatást válasszon. Habár ennek hatékonysága korlátozott, lehet ennek is köszönhető, hogy a randi-weboldalakhoz köthető bűncselekmények száma 2007 szeptemberétől 2008 júniusáig terjedő időszakban 40%-kal, 708-ról 420-ra csökkent, miközben a mobilinternet használata megtízszereződött (Horibe, 2008: 8). Ehhez elméletileg hozzájárulhatott volna a korábbi sajnálatos esetek széles körben történő ismertetése és ennek következtében a felhasználók fokozottabb ébersége is, azonban a közvéleményt felrázó bűncselekmények már 2003-tól történtek, és korábbi időszakban nem figyelhető meg változás: 2006-ban 719 áldozatot számoltak.

2008. április 25-én a minisztérium MIC informálisan megkérte a mobilszolgáltatókat, hogy alkalmazzák a szűrőket a kiskorú előfizetőikkel szemben. Ugyanazon év októberében a szolgáltatók értesítették a szülőket a lehetőségről, és ezt követően 2009 februárjától *opt-out* rendszerben, tehát minden egyes kiskorú előfizetésén bevezették a tartalomszűrő szolgáltatást, hacsak a szülő nem kérte annak kikapcsolását.

A 2008. évi 79. törvény az egészséges internetkörnyezetről fiatalok számára végül 2009 áprilisában lépett hatályba. Habár a törvény a bármely technológiai eszközzel hozzáférhető internetkörnyezetre vonatkozik, eltérő kötelezettségek vonatkoznak a hagyományos internetszolgáltatókra és a mobilinternet-szolgáltatókra. Adott esetben e szereplők személye azonos lehet, azonban funkciójuk és szolgáltatásaik szerint más és más kötelezettségek terhelik őket.

A törvény alapelvei szerint a jogszabály célja, hogy a kiskorúak (a törvény vonatkozásában a 18 évnél fiatalabbakat értik ez alatt) képesek legyenek az internet megfelelő hasznosítására; hogy a lehető legnagyobb mértékben redukálják esélyeiket a káros tartalmak megtekintésére, valamint hogy a magánszektor önkéntes és független akciói jelentős szerepet töltsenek be, és elismerésnek örvendjenek (I.1.).

A korábbi, felháborodást kiváltó tervezetben szereplő, a szűrőkről döntő kormánybizottság emlékét őrzi a jogszabály által létrehozott Tanács, amely meghatározza a biztonságos internet nyújtásának alapvető irányvonalait (*basic policy*), és számos más puha kérdésben is illetékes. A szűk kormányzati kabinetet foglalja magában: elnöke a miniszterelnök, és tagjait ugyanő választja a Fő Kabinet Titkárság tagjai, a releváns államigazgatási szervek vezetői, a Különleges Megbízások miniszterei és más miniszterek közül (II.1.3.). Hatáskörének valódi tartalmát csak a szabály gyakorlati alkalmazása mutatja majd meg.

A törvény a társadalom számos különféle szereplőjét megnevezi felelősként a gyermekek védelméért, így az állami szerveket, a helyi önkormányzati szerveket, az iparági szereplőket, továbbá a szülőket és a gyermekek egyéb felügyelőit is (I.4–7.).

- Az állami és helyi önkormányzati szervek kötelesek meghozni a szükséges intézkedéseket, hogy a kiskorúak biztonságos internetet vehessenek igénybe, továbbá tájékoztatást nyújthatnak az internet megfelelő használatáról az iskolai oktatás révén, társadalmi vagy otthoni képzésen keresztül, ideértve a szűrőszoftverek használatának elősegítését. Ismeretterjesztő és tudatosító-kampányokat kell szervezniük a megfelelő internethasználat témájában (I.4. III.1–3.).
- Az iparági szereplők kötelessége, hogy minimalizálják annak az esélyét, hogy a kiskorúak káros tartalomhoz férjenek hozzá, valamint segítsék őket a szükséges készségek megszerzésében, amely az internet megfelelő hasznosításához hozzásegítheti őket. Ők is kötelesek tanulási alkalmat nyújtani az információs írástudás megszerzéséhez, és a szűrőszoftverek terjesztéséről, valamint egyéb éberségnövelő tevékenységről gondoskodni (I.5. III.4).
- A szülők vagy gondozók kötelesek megfelelő ismereteket szerezni arról, hogyan alkalmazzák a fiatalok az internetet, és megfelelően irányítani a használati szokásaikat. Ügyszintén felelősek azért, hogy elősegítsék az internet megfelelő használatához szükséges készségek megszerzését (I.6). Ha kiskorú személy részére kötik a mobilszolgáltatási szerződést, kötelesek erről tájékoztatni a mobilszolgáltatót (IV.1.1.2).
- A számítógépek forgalmazói és gyártói, illetve egyéb iparági szereplők csak szűrőszoftverrel ellátva értékesíthetik a számítógépeket (IV.3).
- A szűrőszoftverek gyártói és fejlesztői pedig kötelesek a lehető legkisebbre csökkenteni a kiskorúakra káros tartalomhoz való hozzáférést, és a törvényben meghatározott szempontok szerint fejleszteni a szűrőszoftverüket, úgy, hogy azok részletes beállításokat tegyenek lehetővé, figyelembe véve a fiatalok fejlődési stádiumait és a felhasználók különböző csoportjait, valamint minimalizálják a téves pozitív találatokat a túlszűrés elkerülése érdekében. Kötelesek továbbá folyamatosan fejleszteni szoftverük teljesítményét és komfortos használatát (IV.4.1–2.) A jogszabály obskurusabb rendelkezései közé tartozik az a regisztrációs lehetőség, amelyet a szűrőszoftverek fejlesztői és terjesztői, azok technológiai fejlesztésének népszerűsítői részére ír elő (V.1.1–2.). A regisztrálást az MIC és a METI (*Minister of Economy, Trade and Industry*) végzi, de a törvény nem ad választ arra, mi a feltétele és a következménye a regisztrálásnak.

A káros tartalom definíciója

A káros tartalmat a jogszabály három fő kategóriába sorolja, azzal a közös meghatározással, hogy ezek olyan, az interneten a nyilvánosság számára elérhetővé tett információk, amelyek jelentős mértékben hátráltatják a fiatalok egészséges fejlődését. A három kategória a következő kifejtést kapja [I.2.1 (1–3)]:

- a) Olyan információ, amely bűncselekményre vállalkozást, annak a közvetítését vagy erre való felbujtást tartalmaz, vagy öngyilkosságra ösztönöz;
- b) Szexuális cselekmény vagy nemi szervek obszcén ábrázolása, vagy más információ, amely lényegesen felébreszti a nemi vágyat;

- c) Gyilkosság, kivégzés, kínzás naturális ábrázolása, vagy más rendkívüli módon kegyetlen tartalom.

A szolgáltatók szűrési kötelezettsége

A törvény valódi lényegét a mobilszolgáltatók szűrési kötelezettsége adja. Ha a szerződő fél vagy a végkészülék felhasználója kiskorú, a mobilszolgáltató csak a szűrőszolgáltatással együtt nyújthatja mobiltelefon-szolgáltatását, kivéve, ha a kiskorú gondviselője másképpen rendelkezik (IV.1.1). A gondviselő kötelessége tájékoztatni a mobilszolgáltatót, ha kiskorú fogja igénybe venni az általa kötött szerződésben foglalt szolgáltatást (IV.1.2).

Ezzel szemben a hagyományos internetszolgáltató csak kifejezett kérésre köteles internet szűrő szoftvert nyújtani (IV.2). Egyes értelmezések szerint ezt a kötelezettségüket azáltal is teljesíthetik, hogy információt küldenek a szűrőszoftvekről, vagy linket a szűrő szolgáltatásról.¹³ Ha egy szerver adminisztrátora tudomást szerez arról, hogy kiskorúakra káros tartalmat tárol szerverein, köteles megtenni a megfelelő intézkedéseket, amelyek révén megakadályozhatja, hogy kiskorú férjen ahhoz hozzá – azaz eltávolítani, vagy hozzáférhetetlenné tenni a tartalmat, ennyiben az európai szabályozáshoz hasonlóan jár el –, továbbá az intézkedésről feljegyzést készíteni, és azt eltárolni. Emellett ki kell alakítania a káros tartalom bejelentésének lehetőségét a felhasználók számára (IV.5.1–2).

Felülvizsgálati kötelezettség

A jogszabály legvitatottabb pontja az, amely saját újratárgyalását irányozza elő a hatálybalépéstől számított három éven belül, a törvény eredményességének fényében (VI.2.1.). Mivel a hároméves időtartam igen rövid, félő, hogy a rendelkezés tényleges indoka a szigorú szabályozást favorizáló csoportokkal kötött kompromisszum eredménye: amennyiben az így előállt rendszer nem elég „sikeres”, újra elő lehet venni a korábbi, megzorítóbb tervezeteket.¹⁴ Ráadásul a siker fokmérője szabadon választott, és félő, hogy néhány látványos, a kiskorúak sérelmére elkövetett bűncselekmény, vagy újabb öngyilkossági hullám a szigorítók malmára hajthatja a vizet. A tényleges működés megfigyelésére rendelkezésre álló idő igen rövid, hiszen figyelembe véve a törvényalkotás eredeti átfutási idejét, a felülvizsgálatot legalább fél, de inkább egy évvel a kitűzött határidő előtt el kell kezdeni. Így a törvény működésének megfigyelésére nyitva álló időtartam tulajdonképpen csak két év, ami nem feltétlenül nyújt valódi információt annak hatékonyságáról. Az optimista forgatókönyv szerint egy ilyen tervezett felülvizsgálat alkalmas lehet a törvényalkotási hibák kiküszöbölésére, melyek ennyi idő alatt is kiderülhetnek. Egy ilyen sok szereplőre jogokat és elsősorban kötelezettségeket hárító jogszabály esetében azonban félő, hogy a konszenzus egyszeri megbontása esetén csak újabb rendkívül hosszas tárgyalássorozattal lehet új egyensúlyi állapotot teremteni.

Egyesek a felülvizsgálat lényegét abban látják, hogy a jelenleg *lex imperfecta*ként létező jogszabályhoz szankciókat is fűzzenek, amennyiben az iparág szereplői nem követik annak előírásait.¹⁵ Az aggodalomra alapot nyújt az is, hogy a törvény számos rendelkezé-

se apró változtatással rendkívül megszorítóvá változtatható. Ilyen például a regisztrációs lehetőség kötelezettséggé változtatása, amellyel állami ellenőrzés alá lehetne vonni a szűrőkészítő és fejlesztő vállalkozásokat – a valós helyzet azonban jelenleg az, hogy csak egy ilyen vállalkozás működik: a NetStar. Személyes interjúim során úgy tűnt, az érintett jogalkotók és jogalkalmazók osztják azt a meggyőződést, hogy a japán társadalomban csak egy értékrendszer él, ezért nincs is szükség több szűrőkészítő vállalkozásra.¹⁶

Ugyancsak ilyen, könnyen szigorítható lehetőség a hagyományos internetszolgáltatók jelenleg liberálisan hagyott szűrési kötelezettsége. Míg jelenleg csak kérésre kötelesek szűrő szoftvert rendelkezésre bocsátani, ez utóbb szintén könnyen szigorítható és tehető kötelezővé minden olyan esetben, amikor a szolgáltatást kiskorú vagy kiskorú is igénybe veszi. Mindemellett az alapvető irányvonal készítése a kabinet tagjaiból álló Tanács feladata lesz, és e folyamatban a civil szervezetek részvételét nem biztosítja a jogszabály.

Összegzés

Mint minden technológia, a mobilinternet is új felhasználási lehetőségeket, és velük együtt új kihívásokat is jelent. A számítógépen keresztül elért internethez képest a mobilon történő való csak néhány, ámde jelentős vonásban különbözik. Mivel ezt az új technológiát is a gyermekek és fiatalok adoptálják leghamarabb, a felnőtteknek kevesebb tapasztalatuk van annak használati sajátosságairól, ezért nem képesek a fiatalok magatartását irányítani, csak ha külön figyelmet fordítanak a probléma észlelésére, és a segítség nyújtására. Japánban különösen nagy méreteket öltött a mobilinternet gyermekek általi használata, amelynek okai között olyan társadalmi vonások is szerepelnek, mint a társadalom relatív jóléte, amelyben a mobiltelefon alapvető felszerelésnek számít már egy tízéves gyermek esetében is. Az általa okozott problémák egy részében pedig szerepet játszanak a japán szexpiaci és öngyilkossági hagyományok. Ugyanakkor a japán társadalom relatíve homogén és stabil értékrendje könnyebben befogadja az általános szabályozást – amíg az politikai cenzúrával nem párosul –, mint az európai értékrend. Rendkívül fontos, hogy a japán szabályozási forma (akárcsak az európai) a tájékoztatásra, ismeretterjesztésre helyezi a legnagyobb hangsúlyt, mert csak ezzel az eszközzel lehet fenntartható eredményt elérni. A jelenlegi európai önszabályozást a nyílt mobilinternet előtti mobiltartalomra optimalizálták. Amennyiben társadalmi igény merülne fel a szabályozás frissítésére, az remélhetőleg továbbra is az önszabályozás keretei között történhet meg.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány alapjául szolgáló, 2009 áprilisában és májusában folytatott kutatást a Japán Alapítvány támogatta. Köszönetemet fejezem ki Mr. Izumi Aizunak felbecsülhetetlen segítségéért, amely lehetővé tette, hogy találkozzam a kulcsszereplőkkel, és betekintést engedett a japán közpolitikai viszonyokba, továbbá Prof. Masao Horibe bölcs meglátásaiért, valamint Mr. Shumpei Kumonnak, amiért kutatóintézete befogadta kutatási tervemet.
- 2 Az alkalmazott „CHTML” standard csak árnyalatnyit különbözik az HTML formátumtól, bármely weboldalhoz könnyen hozzáadható.

- 3 Forrás: <http://mobileactive.org/>
- 4 Az átalánydíj biztonságérzetet ad a felhasználónak, hogy számlája kiszámítható összegű lesz, másrészt pedig több használatra ösztönzi.
- 5 A 3G rendszert azonban már 2001-ben bevezette a DoCoMo, 2002-ben pedig a KDDI (Kushida 2002, 62).
- 6 Ezért a gyártók nem rendelkeznek sem innovációs kapacitással, sem pénzügyi tartalékokkal, amely lehetővé tenné, hogy külföldi piacra is termeljenek (kivéve a Sonyt).
- 7 Mr. Takeshi Natsuno véleménye, amelyet 2009. április 17-én készített személyes interjú keretében, továbbá Mr. Christopher Billich (Infinita Research & Strategy) véleménye is, amelyet 2009. március 31-én készített személyes interjú keretében fejtett ki.
- 8 Legalábbis fennáll ennek az elvi lehetősége, még feltöltőkártyás mobil mellett is.
- 9 Például: <http://www.meetmoi.com>
- 10 Prof. Shumpei Kumon véleménye (2009. április 9. Tokió).
- 11 Sőt, általában az öngyilkosságok ellen is: 2007-ben a japán kormány Fehér Könyvet adott ki az öngyilkosságok számának 10 éves távlatban történő 20%-os csökkentése érdekében. Az eszközök között szerepel az okok mélyebb feltárása és a kulturális attitűd megváltoztatása is.
- 12 Ezen valószínűleg 18 év alatti személyt értenek itt.
- 13 Mr. Toshiaki Tateishi, a JAIPA (Japanese Internet Providers' Association) elnökének véleménye, amelyet 2009. március 30-án készített személyes interjún fejtett ki.
- 14 Prof. Masao Horibe, az EMA (japán mobiltartalom-monitoring szervezet) elnökének, a Hitotsubashi University Professor Emeritus-ának, 2009. április 2-án és május 16-án készített személyes interjúk keretében kifejtett véleménye.
- 15 Így nyilatkozott többek között Mr. Akio Kokubu, a Hotline Center vezetője 2009. március 23-án készített személyes interjú keretében.
- 16 Így nyilatkozott például a KDDI szakértője, Ms. Kaori Anada 2009. április 22-én készített csoportos interjú keretében.

IRODALOM

- Act on Development of an Environment That Provides Safe and Secure Internet Use for Young People. 79/2008. Japan.
- Ahonen, Tomi T. – Kasper, Timo – Melkko, Sara (2004) *3G marketing: communities and strategic partnerships*, Wiley
- Aizu, Izumi – Bayer, Judit (2009) The state of play in Japanese telecommunication competition. Beyond Network Neutrality. *Telecommunications Journal of Australia*. Volume 59. Július.
- Brabazon, Tara (2008) *The Revolution Will Not Be Downloaded*, Chandos Publishing.
- Brussels (2009) EU invests a fresh € 18 million in future ultra high-speed mobile internet, *Europa Press Releases*, augusztus 18.
- Chambers, David (2008) *Femtocell Primer*. Lulu Self-Publishing.
- CIPA: U. S. v. American Library Association, Inc. 539 U.S. 194 (2003).
- Daisuke Fujikawa (2007) MobilePhone and Children in Japan. Associate Professor, Faculty of Education, Chiba University, Japan. p.2. www.oecd.org/dataoecd/22/31/41554474.pdf
- EU (2007) *European Framework for Safer Mobile Use by Younger Teenagers and Children*. Február. http://www.gsmeurope.org/documents/safer_children.pdf
- EU (2009) *Safer Social Networking Principles for the EU*. Február 10. http://ec.europa.eu/information_society/activities/social_networking/docs/sn_principles.pdf
- Ferber, Katalin (2007) *A felkelő nap árnyéka*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Grace Wong (2006) Modern romance: Get texted when love is near. *CNN*, november 30. <http://www.cnn.com/2006/TECH/11/29/mobile.romance/index.html>

- Horibe, Masao (2008) *Protecting Users From Illegal and/or Harmful Internet Contents and Spam*. Hitotsubashi University, Tokyo, October.
- Ishidō, Kōtaku – Myers, David A. (1995) *Japanese society today: perspectives on tradition and change*, Central Queensland University Press.
- Ishikida, Miki Y. (2005) *Japanese Education in the 21st Century*, Universe.
- Ictpress (2009) A Facebook gerjeszti a mobilnet használatot; *A közösségi oldalak miatt népszerű a mobilinternet*. Július 15. <http://itmania.hu>
- ITU (2009a) Usage grew ten fold from one million people in 2006 to nine million in 2008. *Newslog*, www.itu.int
- ITU (2009b) Magyarországon a mobil-előfizetők 4%-a használta a mobilinternetet 2009 januárjában, *Newslog*, március 11. www.itu.int
- Kato, Fumihiro – Kitagawa, Kazuhiro – Hagino Tatsuya (2004) *Content Labeling for Mobile Internet*, Keio University, web.sfc.keio.ac.jp/~kaz/www2004/papers/fk.pdf
- Kelley, Paul (2008) *Making minds: what's wrong with education, and what should we do about it?* Routledge, New York.
- Ken, Y-N (2005) Trains are the Japanese's second bedroom. *What Japan Thinks*, december 7. <http://whatjapanthinks.com/2005/12/07/trains-are-the-japaneses-second-bedroom/>
- Kim, Donghun – Sugai, Philip (2007) *Differences in Consumer Loyalty and Willingness to Pay for Service Attributes Across Digital Channels: A Study of the Japanese Digital Content Market*. International Conference on Wireless Communications and Mobile Computing (IWCMC), ACM, Honolulu. <http://portal.acm.org/citation.cfm?id=1280990>
- Kioka, Yasumasa (2003) Dating Sites and the Japanese Experience *National Police Agency*, március, http://www.iajapan.org/hotline/mobilepdf/4_KIOKA.pdf
- KSH (2009) Távközlés, internet, kábeltelevízió, 2008. *Statistikai Tükör*, szeptember 10.
- Lawrence Cheung (2004) A perspective on the mobile markets in Japan and Korea. *Hong Kong Productivity Council*
- Lessig, Lawrence (1999) Hogyan szabályozzuk a szöveget az Interneten? *Fundamentum* 1999/1.
- Ling, Richard Seyler – Pedersen, Per Egil (2005) *Mobile communications: re-negotiation of the social sphere*, London, Springer Verlag.
- Magyarországi mobil rádiótelefonszolgáltatók önszabályozási kódexe a fiatal tizenévesek és gyermekek biztonságosabb mobiltelefonhasználatára érdekében. 2008. január 31. http://www.gsmeurope.org/documents/eu_codes/hungary.pdf
- NHH (2009) *Mobilinternet-gyorsjelentés*, július, <http://nhh.hu/?id=dokumentumtar&mid=2706&lang=hu>
- Olsen, Kai A. (2005) *The Internet, the Web, and eBusiness: formalizing applications for the real world*. Oxford.
- Pricewaterhouse Coopers (PwC) (2009) *Implementation Report on European Framework for Safer Mobile Use by Younger Teenagers and Children*. Április 16. www.gsmeurope.org/documents/PwC_Implementation_Report.pdf
- Reuters (2009) Europe mobile Internet usage to reach 39 percent by 2014; augusztus 31, <http://www.reuters.com/article/internetNews/idUSTRE57U11Q20090831>
- Reuters (2009) „Japan, China eye cooperation on mobile services”; április 28, <http://www.cn-c114.net/583/a407821.html>
- Sōgō Kenkyū Kaihatsu Kikō (1982) „The Child and the City” International Pediatric Association. NIRA.
- Sugai, Philip (2007) Exploring the impact of handset upgrades on mobile content and service usage. *International Journal of Mobile Communications* Vol. 5, No.3 pp. 281 – 299.
- Taniwaki, Yasu (2008) *Broadband Competition Policy in Japan*. Director, Telecommunications Policy Division, Telecommunications Bureau. Ministry of Internal Affairs & Communications (MIC); március.
- Wisely, David (2009) *IP for 4G*. Wiley, London.
- Zielenziger, Michael (2006) *Shutting out the sun: how Japan created its own lost generation*, Nan A. Talese.
- Zuidweg, Han (2002) *Next generation intelligent networks*. Artech House, Norwood.

SZOFTVERPOTLECS

1. BEVEZETÉS

1.1 Alapfogalmak

1.1.1 Forráskód

Valamely programozási nyelven írt utasítássorozat, melyet az értelmezést követően, ami lehet közvetlen (tárgykóddá alakítás után) vagy közvetett (interpretálás szükséges), a rendszer végrehajt. Egyszerűbben szólva a forráskód az a nyelv, amit a szoftverfejlesztő megért, míg az ebből előállított futtatható (vagy interpretált) állomány az, amit a számítógép megért.

1.1.2 Nyílt forrás

Fogalma

Minden olyan szoftver, melynek forráskódja elérhető (nyílt) a szoftver felhasználói számára – a vonatkozó licencfeltételek betartása mellett – nyílt forrású szoftvernek tekinthető.

Eredete

A nyílt forrás (*open source*) kifejezés eredetileg Bruce Perens és Eric S. Raymond találmánya, amit jelenleg a Open Source Initiative¹ tart karban, ami egyúttal azt is jelenti, hogy az általuk definiált licencek elfogadottak a legszélesebb körben, mint a nyílt forrás licencei.

Elterjedése

A fogalom széles körű elterjedése javarészt Linus Torvalds *Linux* nevű operációs rendszerének köszönhető, mely az egyik legjobb példája a nyílt forrású szoftverfejlesztés működőképességének, hatékonyságának és piaci létjogosultságának.

1.1.3 Szabad szoftver

Fogalma

Az FSF (Free Software Foundation) alapítvány² meghatározása szerint a szabad szoftver alatt minden olyan számítógépes programot és dokumentációt értünk, amelyek kielégítik az alábbi feltételeket:

- A szoftver bármilyen célra felhasználható.
- Lehetőség van a szoftver működésének szabad tanulmányozására és módosítására.
- Szabadon terjeszthető, továbbadható.
- Lehetőség van a szoftver továbbfejlesztésére és a fejlesztés közreadására.

„A szoftver tanulmányozásának, módosításának, illetve továbbfejlesztésének előfeltétele a forráskód elérhetősége.”

Eredete

A szabad szoftver (*free software*) ötlete leginkább a GNU (GNU's Not Unix) projektet, valamint az FSF alapítványt elindító Richard M. Stallman nevéhez kötődik, aki mint a szabad szoftverek ügyéért, illetve a szoftverszabadalmak ellen folytatott harc elkötelezettje vált ismertté. Célja mindenek előtt a szoftverek felhasználói számára elérhető maximális szabadságfok kivívása, amit a szabad szoftver (1.1.3) definíciójában foglaltak szerint kíván elérni.

Elterjedése

A fogalomnak, valamint a kötődő gondolati körnek a széles körű ismertséget a *Linux* rendszermag hozta meg, mely egyben a *GNU* projekt egyik céljának – ami egy *UNIX*-szerű operációs rendszer létrehozása – kulcsfontosságú eleme. Maga a *GNU* azonban jóval túlmutat ezen, és tagjai számos egyéb szoftver (*GNU Debugger*, *GNU C Compiler*, *GNOME Graphical Desktop Environment*) fejlesztésén dolgoznak egyidejűleg.

1.1.4 Szerzői jog

A szerzői jog³ az, amely biztosítja az alkotó számára – a 31.§ (1) alapján 70 évig –, hogy szellemi termékét tulajdonként kezelhesse és afelett, a tulajdonos esetében megszokott módon, kizárólagos jogokat gyakoroljon. Fontos megjegyezni, hogy a 9.§ értelmében a szerzői jog a publikálás tényétől függetlenül is létezik, továbbá a személyhez kötődő jogokról lemondani és azokat átruházni nem lehet.

Fontos jellemzője továbbá – ellentétben a szabadalmi joggal – ingyenessége és ügymond automatikus mivolta, ami annyit tesz, hogy az alkotót a jog bármiféle jogi procedúra (igénylés, lajstromba vétel) nélkül megilleti.

A szerzői jog alkalmas ugyan arra, hogy a jogtulajdonos a szellemi alkotását – mely szoftverek esetén forráskód formájában jelenhet meg – oltalom alá helyezze, azonban nem képes a szoftver alapját képező elgondolás, ötlet védelmére. Ezért, és a szerzői jogot kiegészítendő hozta létre a jogalkotó a szabadalmi jogot.

1.2 Szabadalmi jog

A szabadalmi jog az iparjogvédelem egy kulcsfontosságú oltalmi formája, mely a feltalálót hasonló módon védi találmánya kapcsán, mint azt a szerzői jog teszi azt az alkotó viszonylatában. Konkrétabban fogalmazva a szabadalmas tulajdonosává válik saját találmányának, és annak hasznosításáról a szabadalmi oltalom ideje alatt szabadon rendelkezhet. A jogalkotó alapvető célja nem más, mint a feltalálók ösztönzése, a verseny elősegítése, valamint a kutatás és fejlesztés területén felmerülő jelentős költségek megtérülésének biztosítása azáltal, hogy a szabadalmast átmeneti monopól helyzetbe juttatja versenytársaival szemben kreativitása jutalmaként.

A szerzői joggal mutatott hasonlóságok azonban korlátosak, mivel mind az eljárás menetében, mind annak költségeiben eltérések mutatkoznak. Ellentétben a szerzői jog kapcsán megismertekkel, a szabadalmi joghoz szükséges, de nem elégséges feltétel az, hogy a feltaláló a szellemi alkotásnak – mely ez esetben egy találmány formájában jelenik meg – bizonyíthatóan „szerzője” legyen. Azt szabadalmaztatási eljárás alá kell vesse, ahol vizsgálat tárgyává teszik – a formai követelmények mellett többek között azt is –, hogy a szabadalom megfelel-e a jogszabályi definícióknak, így valóban lehetséges-e rá szabadalmi oltalom kiadása. A szabadalom megszerzésének joga kizárólagosan az elsőként benyújtót illeti meg, még akkor is, ha szabadalom kihirdetése előtt más feltaláló(k) az előzőektől bizonyíthatóan függetlenül, a korábbival hasonló, vagy akár teljesen azonos felfedezést tettek. Utóbbiak semmilyen módon nem tarthatnak igényt felfedezésük szabadalmazására.

1.2.1 Patent troll

Egy olyan szervezet, mely fejlesztői tevékenységet egyáltalán nem folytat, ugyanakkor szoftverszabadalmi arzenálját a lehető legnagyobbra duzzasztja, hogy az ezek révén folytatott verseny élére törjön. A fejlesztéssel aktívan foglalkozó piaci szereplők – már ha ez financiálisan módjukban áll – igyekeznek szabadalmakat szerezni legalább a saját szellemi tulajdonaik vonatkozásában, de ez a fentiek miatt nem mindig lehet sikeres. A pusztán felhalmozást végző szervezetek ellen nincs hathatós védekezés, hiszen bevételeinek eredője nem a szoftver, mint a fejlesztő cégek esetén, melyek termékeiket áruba bocsátják, hanem maga a szabadalom. Jövedelmei csak annyiban függenek a versenytársaktól, hogy milyen mértékben tudja érvényesíteni saját szabadalmi bejegyzéseit velük szemben. Természetesen a szoftverfejlesztő cégek tönkretételében így nem, de a rajtuk való élőködés minél hatékonyabb formájának kidolgozásában annál inkább érdekelt. Mára az angolszász szakirodalomban fogalommal vált az ilyen tevékenységi forma, ami különösen jól példázza a jelenség terjedését.

1.3 Licencek

A fentiekből talán nehezen következik, hogy miért is szükséges licenc egy nyílt forrású, vagy szabad szoftver számára, mely pont a megkötésektől való mentességen alap-

szik. A válasz nem is a fejlesztők gondolkodásmódjában keresendő, hanem a fennálló társadalmi rendszerben, valamint az az által meghatározott jogi viszonyokban. A szerzői jog (1.1.4), valamint a szoftverszabadalmak (1.2) kerete között érvényesülni igyekvő fejlesztési modellek nem kerülhetik meg ezeket az eljárásmodokat. Ám míg a zárt forrású rendszereket fejlesztő csoportok azáltal kívánják védeni saját szellemi tulajdonukat, hogy egyes csoportokat kizárnak hasznosításukból, addig a másik oldalon ezzel ellentétes irányelvek fogalmazódnak meg. A nyílt forrás licenceinek célja a jogok kiterjesztése a felhasználói és fejlesztői közösség, valamint a tágabb társadalmi érdek figyelembe vételével. Egyetlen megszorítással kell csupán számolniuk; nem élhetnek vissza a nyílt forrás adta lehetőségekkel, vagyis az információ áramlását nem törhetik meg oly módon, hogy valamely nyílt forrású szoftverkomponenst úgy használnak, vagy fejlesztenek tovább, hogy az ebben elért eredményeinket nem teszik közzé. Egy ilyen típusú licencelés betartása kényes feladat, hiszen magával a filozófiával lenne ellentétes a licencet megsértőkkel szemben bárminemű erőszakos fellépés.

Meg kell jegyezni azonban, hogy a nyílt forrás nem feltétlenül jelent többet annál, hogy hozzáférhetünk egy adott szoftver kódjához. A szabadon való felhasználás joga vagy az ingyenesség nem következik egyenesen ebből, még akkor sem, ha e két feltétel jellemzően együtt adott a nyílt forrású alkalmazások esetén. Röviden az alábbi pontokban foglalhatók össze a nyílt forrású licencek feltételei:

Szabad terjeszthetőség a forráskód szabadon továbbadható vagy terjeszthető.

Forráskód a szoftverrel együtt terjesztendő vagy szabadon elérhetővé teendő.

Származtatott munka az újbóli terjesztéseknek vagy módosításoknak elérhetőeknek kell lenniük.

Integritás a tulajdonos kódjával a módosítások esetenként csak mint patch-ek terjeszthetők.

Nincs diszkrimináció személyek vagy csoportok ellen, senki nem zárható ki.

Nincs diszkrimináció felhasználási terület ellen, a kereskedelmi célú felhasználók nem rekeszthetők ki.

A licenc terjesztése a terjesztőknek el kell fogadniuk a licencet, és nem támaszthatnak további licencfeltételeket.

A licenc nem lehet termékspecifikus a program nem licencelhető egy nagyobb disztribúció részeként.

A licenc nem korlátozhat más szoftvereket a licenc nem írhatja elő, hogy más szoftverek is nyílt forrásúként kerüljenek terjesztésre.

A licenc technológiafüggetlen kell legyen nem várhatók el médiumfüggetlen módjai a licenc elfogadásának.

1.3.1 Szabad szoftver licencek

Copyleft

A licencelés egy speciális formája. Maga az elnevezés egy angol nyelvű szójáték a copyright (szerzői jog) megfordítása. Tartalmilag sem jelent mást. Ellentétben a szerzői jog hagyományos értelmezésével, itt a szellemi tulajdon birtokosa ahelyett, hogy korlátozná az alkotásához való hozzáférést, az ilyen típusú licencek segítségével kívánja szavatolni a

szabad felhasználást, és a terjeszthetőséget kiterjesztve a módosított változatokra is. Ezen elvek mentén elkészített licencszerződések egyik legismertebb példája a Free Software Foundation által alkotott és karbantartott GNU General Public License⁴.

General Public License

Magán a nyílt forrású közösségen (Open Source Community) belül is számos licen-celési eljárás használatos, és ezek egy része nem tekinthető kompatibilisnek a többivel. A legelterjedtebben használt *GPL* (GNU General Public License, magyarul: GNU Általános Nyilvános Licenc) az, ami de facto szabványként egyre jellemzőbben szolgál viszonyítási alapul az ilyen típusú licencek között.

Lényege, hogy az elkészült mű – ez esetben a forráskód – szabadon terjeszthető, vagy módosítható (akár javadalmazás ellenében is) azzal a megkötéssel, hogy a létrehozott változtatásokat is GPL hatálya alatt kell terjeszteni, biztosítva ezáltal a származékos művek szabadságát.

Hasonló célú a GNU Free Documentation License (GNU Szabad Dokumentációs Licenc), avagy GFDL, mely eredetileg a programokhoz kapcsolódó dokumentációk, kezelési útmutatók részére készült, egyébiránt azonban bármilyen szöveges anyagra alkalmazható⁵.

Hacker

A dolgozatban számos alkalommal használt a *hacker* kifejezés⁶. A kérdésre, hogy miként lehet meghatározni azt a csoportot, melynek tagjait hackernek lehet nevezni, tömören választ adni nem könnyű, van azonban néhány biztos momentum, mely közelebb visz a megoldáshoz. A hackerközösség – már amennyiben elfogadható számunkra ennek az informális csoportosulásnak közösségként való aposztrofálása – tagjait saját maga választja. Ennek okán senki nem nevezheti magát hackernek, míg azt más elismert hacker előtte meg nem tette. Ez természetesen felveti a tyúk-tojás problémáját, mivel azonban a hacker kultúra története az MIT első PDP-1 beszerzéséig (1961) nyúlik vissza, ezen problémának gyakorlati jelentősége nincs.

Más oldalról tekintve viszont mégis érdemes valamiféle meghatározással előállni. A hacker gyakorlati ismérvei között leggyakrabban szereplő kifejezések a „jó műszaki érzék, a problémamegoldás és a korlátok ledöntésének élvezete”. Rögvest érdemes azonban megjegyezni, hogy ezen tulajdonságok nem vezethetnek a megszerzett tudás felelőtlen és romboló szándékú felhasználásához. Ezen esetekben a *cracker* megnevezés alkalmazandó, melyet a médiában gyakorta mosnak össze az internet világában használatos zsargon más kifejezéseivel, leggyakrabban a hackerrel, mely a szó tartalmi leromlásához vezetett.

1.4 Társadalmi integráció

1.4.1 Kultúra

Mára egyfajta kultúra, vagy helyesebben szokásjog – mint az írott és íratlan szabályok együttese – alakult ki a nyílt forrású fejlesztői csoportok körében, melyhez nagyban hozzájárul a tény, hogy majd egy generációnyi idő telt el a *Linux* 1991-es első megjelenése óta.

1.4.2 Közösségek

A nyílt forrású szoftverek köré szerveződött fejlesztői, tesztelői, valamint felhasználói csoportok összetettsége az évek során messze túlnőtt az *internet* által lazán összefűzött szerveződésekén. Némelyikük virtuális szervezetként működve is megállja a helyét valódi társai körében, mind a hatékonyság, mind az érdekvédelem területén. Az információ-továbbító közeg (*internet*) elérésének 90-es években megindult árzuhanása következtében a csoportokhoz potenciálisan csatlakozni vágyók száma ugrásszerűen növekedett, ami elkerülhetetlenül feszültségek forrásává vált, és kétség kívül a csoportok nagy száma miatt az egyik legnagyobb kihívást jelenti majd a jövőben.

1.4.3 Publikációk

Az egyéni motivációk terén jelentős szerepet tölt be a személyes elismertség, mely ez esetben leginkább a szakmai elismerést, úgymond a hozzáértő társak jutalmát jelenti. Az egyes projektek terjesztésének médiája az *internet*, ami nem meglepő annak fényében, hogy milyen széles célcsoport érhető el, milyen kis költséggel ezen a módon. A nyílt forrású projektek egyik legfontosabb gyűjtőhelyeként megemlítendő a SourceForge.net (jelenleg több mint 164 000 regisztrált projekttel, valamint 1 750 000 felhasználóval), valamint a *freshmeat.net*, amely a fejlesztések híreinek közzétételére szolgáló webhely.

Szerveződések

A fejlesztői közösségek belső szerveződéseiről az egyéni érdekről és minőségbiztosítási módszerekről Erik S. Raymond, *A katedrális és a bazár* című műve tartalmaz releváns információkat, melyek a jelen dolgozat elkészítésének alapötletétül szolgáltak.

1.4.4 Nehézségek

Sajnálatos módon a köztudatban, valamint a médiában számos kifejezés, (freeware, shareware, public domain) mosódik egybe a 'szabad szoftver' kifejezéssel. További problémát jelent az ingyenesség kérdése, mivel az eredeti angol szóhasználat (free software) ebben az esetben tehát nem a szoftver ingyenségére, hanem a felhasználó által élvezett szabadságra utal a felhasználás tekintetében még annak ellenére is, hogy a legtöbb sza-

bad szoftverre nem csupán az igaz, hogy forrásuk korlátozások nélkül érhető el, hanem az is, hogy létezik ingyenesen használható verziójuk is.

Mindezekén túl elmondható, hogy maga a közösség sem egységes bizonyos szabadalmi kérdésekben és az alapvető célok kijelölése kapcsán is mutatkoznak eltérések. Míg az egyes irányvonalak a szoftver szabadságát helyezik előtérbe, addig mások a forrás nyílt mivoltát tartják elsődleges fontosságúnak. Mindazonáltal ezen eltérések ténye is mutatja, hogy a szabad véleményalkotás korlátozása távol áll ezen közösség gondolkodásmódjától még akkor is, ha ez a külvilág felé mutatott egység kárára történik.

1.4.5 Eredmények

Mára a nyílt forrású közösség számos komoly eredménnyel büszkélkedhet. A *Linux* rendszermag csak egy, de annál sikeresebb példája ennek, a maga több mint 8 millió kódsorával (2.6.28-as verzió). További szoftverek hasonló népszerűségnek örvendenek a szerveralkalmazások piacán (*Apache*, *OpenSSH*, *Samba*), az adatbázis-kezelők terén (*MySQL*, *PostgreSQL*), munkakörnyezetek esetén (*GNOME*, *KDE*), valamint a felhasználói programok körében (*Mozilla Firefox*, *Mozilla Thunderbird*, *Gimp*), gyakran komoly piaci részesedést elhódítva a konkurens zárt forrású termékek előtt, vagy éppen azokat kiegészítve.

2. FILOZÓFIA

2.1 Irányzatok

Eric S. Raymond a hackerfilozófia követőit 3 alapvető részre osztja (fanatikusok, méréseltek és liberálisok) aszerint, hogy azok miként viszonyulnak magához a nyílt forrású fejlesztéshez: célnak vagy eszköznek tekintik azt. Ugyanezen 3 kategóriát alkalmazza a tulajdonosi szoftverek, illetve azok gyártóihoz való viszony szerint is. Az így létrejött 9 kategóriát az együttműködés különböző módszereinek alkalmazása miatt tartja fontosnak megkülönböztetni.

2.1.1 Free Software

A Richard M. Stallman (RMS) vezette FSF (1.1.3) az első – és sokáig egyetlen – jelentős szervezete volt a szabad szoftver mozgalomnak. Történetileg, főként RMS-nek tulajdonítva, a radikális irányzat képviselőinek gyűjtőhelye, amit azóta is annak tartanak a mozgalmon belül és azon kívül egyaránt. Mindez annak ellenére, hogy RMS maga tagadja, sőt nyilatkozatai alapján sem erősíthető meg a pusztá ellenségesség a kereskedelmi szoftverekkel szemben, bár számos esetben a követők ezt mégis így értelmezték, és teszik azt ma is.

Ami azonban nem vitatható el, hogy az FSF és a szintén RMS által alapított GNU projekt mind a filozófia megteremtése, mind a szabad szoftverek fejlesztését lehetővé

tevő eszközök (licencek és fejlesztői eszközök) megalkotása terén olyan munkát végzett el, mellyel elévülhetetlen érdemeket szerzett. Ma mégis úgy tűnhet, hogy az idő és a körülmények túlhaladták RMS gondolatiságát, melynek veszélyeiről még esik szó a dolgozatban (3.3.3).

2.1.2 *Open Source*

A kezdetek óta létező pragmatikus irányzat képviselői előbb a *BSD* (Berkeley Software Distribution) fejlesztések körüli csoportokban voltak leginkább aktívak, ámbar a számos terjesztés között erejük elmorzsolódott, valamint a *Linux* megjelenésével ez az irányvonal új vezetőre lelt. Az új operációs rendszer atyja Linus Torvalds, a kereskedelmi szoftverekkel szemben sokkal megengedőbbnek bizonyult az RMS-nél, és a szabad szoftver helyett⁷ is inkább a nyílt kifejezést használta. Ez talán egy generációváltás is volt egyben a mozgalmon belül, ami máig tart és hatásuk több ponton is tetten érhető.

A különbségek nem elsősorban a vezető egyéniségek véleménykülönbségében kerekednek. Minden irányzat létrehozta a maga licencét (GPL, BSD, PAL, ...), mely egyben a fenti kérdésekre adott válaszként is értelmezhető. Bár a nyílt forrású közösségen belül ma is a GPL a leggyakrabban használt licenc, annak egyes részeivel (különös tekintettel a 3-as verzióra) többen nem értenek egyet.

2.2 **Közösségi jog**

Annak ellenére, hogy a nyílt forrás – licencei révén – egyáltalán nem az elért eredmények, az egyén vagy egy csoport által való birtoklását, hanem annak a közösséggel megosztását és egyúttal továbbfejlesztését célozza, mégis létezik a tulajdon fogalma és a tulajdonlás rendszere, melynek megsértése tabu, ám nem a forráskód, hanem a projekt viszonylatában. A kérdés nem úgy merül fel, hogy egy adott kódrészlet, vagy a teljes kódbázis kinek a tulajdona, hisz ez a kérdés egy közösségi fejlesztésű projektnél teljesen értelmetlen, hanem úgy, hogy ki a projekt tulajdonosa.

A kérdésre a választ Eric S. Raymond a következőképp fogalmazza meg:

„Egy szoftverfejlesztési projekt tulajdonosa az a személy, akinek a közösség által elismerten kizárólagos joga van arra, hogy a program módosított változatait terjessze.”

A fenti kérdésre a választ ez a definíció csak részben adja meg, hisz joggal merül fel egy újabb kérdés, miszerint: hogyan szerezhet egy személy vagy egy csoport a közösség előtt kizárólagos jogot arra, hogy egy adott szoftver módosításait kizárólagosan terjessze, miközben a *copyleft* biztosította felhasználói szabadságjogok (1.3.1, 1.1.3) a fejlesztők között is egyenlőséget teremtenek, mind a módosítás, mind pedig a terjesztés tekintetében. A hangsúly arra helyeződik, hogy a közösség milyen módozatokat ismer el ennek megszerzésére:

1. Ha a projektnek indulása óta egyetlen karbantartója van.
2. Ha a projektet annak tulajdonosa másra ruházza.
3. Ha egy elhagyott projekt tulajdonjogát szerezzük meg.

Érdemes megjegyezni, hogy a második forma nem pusztán lehetőség, de kötelezettség is, mivel a közösség erős nyomást gyakorol, hogy egy adott tulajdonosnak nem áll módjában kellő mennyiségű időt, energiát áldozni a projektekre, ha arra van jelentkező, a tulajdonjogot adja át. Mindemellett azonban hasonlóan erős a nyomás a volt tulajdonos munkájának elismerésére⁸. A harmadik módozat esetén komoly erőfeszítéseket ildomos tenni a projekt korábbi tulajdonosának felkutatására a közösség rosszallásának elkerülése érdekében⁹.

2.2.1 Angolszász jog

A földbirtoklás angol-amerikai közjogi elve szerint háromféleképpen kerülhet birtokunkba egy földterület:

1. „A határvidéken, ahol olyan földek találhatók, amelyeknek még soha nem volt tulajdonosuk, a tulajdonjogot *kisajátítással* szerezhetjük meg, tehát saját munkával kell a földet birtokba vennünk, be kell keríteniünk, és meg kell védenünk a jogcímünket.”
2. „A régi településeken a földtulajdon átadásának szokásos módja a *jogcím átruházása*, vagyis a tulajdoni iratok átvétele az előző tulajdonostól. Ennél az elvnél lényeges a „jogcímek láncolata”. A tulajdonjogot ideális esetben az bizonyítja, hogy az iratok és a jogcím átruházásai addig az időig nyúlnak vissza, amikor a földet eredetileg kisajátították.”
3. „A közjogi elmélet arra is gondol, hogy a földre formált jogcím elveszhet (például ha a tulajdonos örökösök nélkül hal meg, vagy ha a gazdátlan föld jogcímláncolatának megállapításához szükséges iratok nincsenek meg). Az így elhagyottá vált földre *passzív kisajátítással* formálható igény – vagyis elfoglalja és műveléssel feljavítja a földet, mintha ő lenne az eredeti kisajátító.”

A hasonlatosság egy projekt tulajdonlása és az angolszász jogrend földbirtoklási elvei között kézenfekvőek. További érdekesség, hogy a központi hatalom befolyása ezeken a területeken rendkívül gyenge, hisz arra vonatkozóan, hogy ki és milyen határokkal foglalhat területet ebben a virtuális térben, nincsenek törvényi előírások¹⁰, viszont az erőforrások – mint amilyen a fejlesztői, tesztelői kapacitás, vagy a felhasználói tábor – kellően szűkösek, illetve a projektek értéke (2.3.3) kellően nagy ahhoz, hogy a projekt tulajdonosokat területeik „körbekerítésére” és azok megvédésére kényszerítse.

2.2.2 Nooszféra

Az a terület, melyből egy rész elkerítésre kerül, mikor egy új – nyílt vagy éppen zárt forrású projekt – elindul, illetve ami megművelésre kerül a projekt létezése során, aminek tulajdonjogáról, kisajátításáról, vagy éppen elbirtoklásáról beszélünk, a nooszféra.

A nooszféráról¹¹ – mely fogalmat Edouard Le Roy használta első ízben – Vlagyimir Ivanovics Vernadszkij¹² (1863–1945) és Pierre Teilhard de Chardin¹³ (1881–1955) munkássága nyomán beszélhetünk, mint minden emberi gondolat teréről:

„Tűzkör húzódik az első felszikrázó gondolkodó tudatok körül. A felizzó pont megnagyobbodik. A tűz mindinkább teret nyer. Végül hatalmas izzás borítja el az egész bolygót. Egyetlen magyarázat, egyetlen szó méltó ehhez a hatalmas jelenséghez. ... ez, a „gondolkodó réteg”, amely a Harmadkor végén csírázott ki, és azóta végigárad a Növény- és Állatvilág felett: a Bioszférán kívül és a felett, a *Nooszféra*.”

Pierre Teilhard de Chardin

A nooszféra egyes területeinek használati joga, a felettük gyakorolt tulajdonjog kérdése, illetve a művelésük révén „termett” hírnév elosztása az, ami hackerkultúra egyik alapproblémája, melynek – a kultúra képviselői által alkalmazott – gyakorlati feloldása leginkább a John Locke tulajdonjogi elveinek alapján írható le.

2.2.3 *Locke-i tulajdonjog*

Locke tulajdonjogi elveinek két alkalmazási területe lehetséges a hackerkultúra viszonylatában, az egyik a korábban említett nooszféra, a másik pedig az Eric S. Raymond által bevezetett ergoszféra, mely az ő megfogalmazásában a „munka szférája”, ahol a szabad szoftver mozgalmának résztvevői tevékenykednek, melyben az általuk alkotott projektek működnek. ESR véleménye szerint gyakorlati jelentőséget csak akkor nyer a két fogalom közti különbség, ha „azt szeretnénk bizonyítani, hogy a gondolatok (a nooszféra elemei) nem birtokolhatók, projektként való megtestesüléseik azonban igen”. Ezen felvetésnek a nyílt forrású fejlesztők szoftverszabadalmak elleni erőteljes fellépése és a szellemi tulajdonhoz való sajátos viszonyuláskor van jelentősége.

2.2.4 *Tilalmak*

Az a tény, hogy a hackerek munkájukat jellemzően önként, anyagi ellenszolgáltatás nélkül végzik, nem csupán a közösség tagjainak munkához, illetve annak eredményéhez való viszonyát határozza meg, hanem a felszínes szemlélő viszonyát a kultúrához, melyben adott esetben nem lát többet, mint egy naiv kommunisztikus törekvést, melyben az „azé a föld, aki megműveli” elv érvényesül.

Ez a belső irányultság tehető felelőssé a kultúra normáinak, következképp egyes tabuinak kialakulásért is.

Elágaztatás

Annak ellenére, hogy a licencek ezt semmilyen módon nem zárják ki, sőt látszólag támogatják is a forrás nyíltsága és szabad terjeszthetősége által, projekt elágaztatására csak kivételes esetekben kerül sor. Ez annyit jelentene, hogy ha egy fejlesztő – vagy még inkább egy fejlesztői csoport – elképzelései nem egyeznek meg a tulajdonoséval a projekt jövőjét, fejlesztési irányát illetően, akkor a forrás legfrissebb változatát lemásolva, azt egy új projektben hasznosítsák. Ezen módszernek azonban komoly hátulütői vannak.

Egyrésztől némi idő elteltével az immáron két projekthez tartozó forráskód annyira eltávolodik egymástól, hogy nem lesz mód a közvetlen együttműködésre, adott problémák megoldásainak kölcsönös cseréire. Másrésztől a fentiek nyilvánvalóan megosztják a fejlesztői erőforrásokat, mivel az eddigi egy projektben részt vevő fejlesztők kapacitása, most két projekten oszlik meg, valamint a felhasználói kör is kettéoszlik (rendszerint nem egyenlő arányban), ami az elérhető hírnév mértékét és a kettőszakadt projekt darabjainak túlélési esélyeit is radikálisan csökkenti.

Az elágaztatásokat ezen racionális okok és az ezzel összefüggő normarendszer nem, vagy csak ritkán teszi lehetővé (amit a gyakorlat vissza is igazol), és akkor is indoklással kell szolgálni a közösség felé. A projekt – illetve a létrehozott szoftver(ek) – neve az ilyen esetekben (eltekintve a jogi kötöttségektől) az eredeti tulajdonost illeti meg, hiszen az ő munkája révén ment végbe az eredeti – hírnév formájában megjelenő – tőke felhalmozása.

Terjesztés

Szintén a forráshoz való szabad hozzáférés, a fejlesztők alapvetően egyenrangú mivolta, illetve a licencelés lehetővé tenné bárki számára, hogy egy adott projekthez változtatásokat készítsen és azokat önállóan terjessze, ez azonban mégsem történik meg.

Ez egyfelől azon praktikus oknál fogva van így, hogy egy önálló javítás karbantartást igényel, mely annak fejlesztőjét terheli, és viszonylag kevesek számára hozzáférhető, hiszen a széles felhasználói közösség nem törődik a forrás formájában terjesztett változatokkal, csak ez elkészült termékkel. Ez tehát azt jelenti, hogy bármennyire is hasznos az adott javítás, fejlesztés, annak felhasználása, így az érte megszerezhető elismerés mértéke is csekély lesz.

Másfelől ha a javítás valamilyen hibát okoz, azt a felhasználók már jellemzően nem a változtatás készítőjének, hanem a projekt, illetve annak tulajdonosának rovására írják. Ez a fajta hitelrontás, a hírnév csorbitása a közösség működése szempontjából megengedhetetlen.

Elismerés

A projekt tulajdonosa a projektben felhalmozott elismeréseket – amint arról még szó esik (2.3) – a közösség szabályai szerint meg kell, hogy ossza a közreműködőkkel, ami rendszerint úgy történik, hogy a forrásállományok valamelyikében folyamatosan frissítik a közreműködők listáját.

Ebből a listából bármely hozzájáruló nevét eltávolítani – annak beleegyezése nélkül – kifejezett tabunak minősül, lévén mások hírnevének elorozásával jogtalanul halmozza fel magánál azt. A kapott elismerés tehát örök, ugyanakkor a hozzájárulást elsőként tartalmazó verzió megjelenésekor jellemzően külön is elismerik, növelve annak aktuális értékét.

Hasonlóképpen a befektetett munka elismerésének egy formája a közösség azon elvárása, hogy ha valaki egy elhagyott projekt tulajdonjogára kíván szert tenni, a lehetőségekhez mérten tegyen meg mindent a korábbi tulajdonos felkutatására. Ennek két kézenfekvő magyarázata is adódik. Az egyik, hogy a hathatós próbálkozás növeli annak esélyét, hogy az eredeti tulajdonos elérhetővé válik, és maga mond le a tulajdonjogról, ami a projekt átruházásává minősíti át a helyzetet, ami később nem vitatható. A má-

sik, hogy a próbálkozások mértéke egyenes arányban van az új tulajdonos elbirtoklási jogával, és fordítottban az eredeti tulajdonos kései felbukkanása utáni jogával eredeti projektjére.

2.3 Ajándék-kultúra

A szabad szoftver mozgalom az ajándék-kultúra (*gift culture*) vagy ajándék-gazdaság (*gift economy*), illetve annak egy specializált változatának jeleit mutatja, mégpedig az információs ajándék-kultúráét.

2.3.1 Előfeltételek

Ez a kultúra, illetve gazdasági berendezkedés olyan területeken jellemző, ahol a lét-fenntartáshoz közvetlenül szükséges jóságok bőségesen állnak rendelkezésre – mint amilyenek a Föld enyhe éghajlatú, jól termő vidékei – ahol hiánygazdálkodásnál megszokott vagyon, illetve hatalomszerzési módszer, a felhalmozás nem működőképes, lévén a megszerezhető javak mindenkinek rendelkezésére állnak. A társadalmi pozíció, a hírnév, illetve a befolyás elérésére tett erőfeszítések nem a birtoklásban, hanem a megtermelt értékek látványos és olykor pazarló módon való szétosztásában jelennek meg.

A kultúra tagjait nem altruista érzelmek vezérlik cselekedeteikben, hanem az önérték, hisz a közösség szabályai szerint az ajándékozás mértéke határozza meg elfoglalt pozíciójukat. Az egyensúlyt a társadalomban egyszerűnek látszó elvek teremtik meg. Az ajándékozás – ami mindig törzsek, szövetségek családok között történik¹⁴ – mozzanata hozzá függésbe az ajándékozottat, mivel az ajándék elfogadása és viszonzása is kötelező érvényű. Nem minden esetben jelent ez írott vagy kimondott törvényt, de aki szembeszégül a szokások ezen rendszerével, nem kerülheti el a megítéltetést.

Nem csak a gazdasági értelemben hasznos termékek cserélnek így gazdát, a *pot-lecs* – Marcel Mauss megfogalmazásában – a totális szolgáltatások rendszere. A szabad szoftver viszonylatában is a fentiekben leírtakhoz hasonló körülmények adottak. Az ergoszféra megművelésének eszközei, mint a technikai feltételeket adó számítástechnikai infrastruktúra¹⁵, a projektek szervezeti, kommunikáció feltételeit adó internet, illetve az ajándék létrehozásához nélkülözhetetlen szakértelem¹⁶ bőségesen rendelkezésre álló erőforrások, így a feltételek adottak agy ajándék-gazdaság létrejöttéhez, ahol az ajándék maga az elkészült szabad szoftver.

„Az ember tehát tulajdonjoggal bír a kapott ajándékokra nézve. Ám ez nem akármilyen tulajdonjog. ... csak azzal a feltétellel kapja meg az ember, hogy másvalaki fogja használni, vagy továbbkerül egy harmadikhoz, egy „távoli partnerhez”, egy *murimurihoz*.”

Marcel Mauss

2.3.2 Törzsi szerveződés

Ugyan a szabad szoftveres közösség sem egészében, sem projektenkénti részeiben nem tekinthető homogénnek, a projektek azonban épp olyan sajátosságok szerint funkcionálnak, mint az ajándék-kultúra törzsei.

A legkézenfekvőbb hasonlóság a topográfiában rejlik. Az egyes szoftverfejlesztési projektek művelés alá vont szigetek a nooszférában, melyek törzsei az ajándékkultúra szabályait önkéntelenül követve működtetik a törzsek által gazdasági értékkel bíró termékek¹⁷ ajándékozási rendszerét, a szoftverpotlecest.

Ahogy a hagyományos ajándék-gazdaság esetében, itt is az egyes törzsek kötnek egymással szövetséget, adnak egymásnak ajándékokat. Az ajándék kinyilvánítása szoftver licencén keresztül jön létre – mely garantálja annak visszavonhatatlanságát (1.3) –, a törzsek vezetői révén, akik úgy nyerik el társadalmi pozíciójukat, hogy a törzs többi tagjánál nagyobb ajándékot adtak – a teljes közösségnek és a kívülállók számára egyaránt – azáltal, hogy létrehozták szabad szoftveres projektjüket, ezzel egyszersmind megalapítva magát a törzset, illetve annak működésében, szervezésében, a szoftver fejlesztésében minél nagyobb részt vállalnak.

A mozgalmon kívülről tekintve a hackerek közössége is csak egy törzs, melynek egészével köt szövetséget, ad ajándékot számára egy másik törzs, például egy szoftverfejlesztő nagyvállalat, amikor a saját szellemi tulajdonát képező kódot tesz a közösség által elismert szabad licenc hatálya alatt elérhetővé, vagy ad engedélyt a birtokában lévő nooszfératerületek (szoftverszabadalmak) használatára. Az ilyen tevékenység megítélése azonban rendkívül vegyes az egyes tagok részéről, azok nézetei függvényében (3.2.3).

2.3.3 Az ajándék értéke

Az ajándék-kultúrák (2.3) esetén a társadalmi elismerés az ajándékozás mértékétől függ. Ebben az esetben sincs ez másként. Egy projekt „értéke” nem egyéb, mint a projekt népszerűsége, hiszen minél többen ismerik és használják az adott applikációt, annál nagyobb a közösség felé felmutatott ajándék mértéke is. Egy fejlődési potenciállal rendelkező projekt öngerjesztő folyamatot indíthat el azáltal, hogy népszerűsége nő, ami egyúttal értékének növekedését is jelenti, vagyis vonzóbbá teszi azt a nooszféra „befektetői”, a lehetséges társfejlesztők és tesztelők számára, ami tovább gyorsítja a szoftver fejlődését valamint minőségjavulását, ami további felhasználókat implikál, és így a kör végül bezárul.

A folyamatnak azonban létezik elleniránya is, hiszen egy növekvő projekt nem feltétlenül a befektetendő munka mértékében tud csatlakozó tagokat szerezni, illetve növekedésének dinamikáján sem feltétlenül tud szervezési, vezetési oldalról úrrá lenni, ami viszont a minőségromlást eredményezhet, aminek következménye a felhasználók elpártolása, következésképp a projekt által adott ajándék értéke csökken, ami visszatarthatja a potenciális csatlakozókat, amivel visszaértünk a hurok elejére.

A projekt értékét Eric S. Raymond az alábbi pontokban határozza meg :

1. „Ha a szoftver nem működik olyan jól, mint ahogy elhitették velünk, nem értékes – függetlenül attól mennyire ügyes és eredeti munka.”

2. „A nooszférát bővítő munka értékesebb, mint az olyan, ami létező területet másol le.”
3. „A főbb terjesztésekbe bekerülő program értékesebb, mint amelyiknek ez nem sikerül.”
4. „A használat az elismerés legőszintébb formája. A kategóriagyilkosok¹⁸ értékesebbek, mint a „futottak még” programok.”
5. „A nehéz és unalmas munka (például a hibakeresés vagy dokumentációírás) iránti folyamatos elkötelezettség nagyobb elismerést kap, mint a szórakoztató vagy könnyű munka kicsipegetése.”
6. „A szolgáltatáskör bővítése értékesebb, mint az alacsony szintű javítófoltok készítése vagy a hibakeresés.”

Ezen „értékrend” következménye az is, hogy különösen nagyra becsültek a rugalmas, moduláris felépítésű szoftverek¹⁹, melyek révén kisebb részekből²⁰ úgy építhetők fel nagy egészek, hogy az egész eredeti céljától távol eső „apróságokkal” nem kell foglalkozni, illetve később az egészhez könnyen újabb szolgáltatások illeszthetők.

2.3.4 A viszonzás kényszere

A copyleft típusú licencek (1.3.1) némelyike – például az egyik legnépszerűbb szabad szoftver licence a *GPL* – tartalmaznak kitételeket arra nézvést, hogy a potlecs résztvevőinek a kapott ajándékot viszonzniuk kell. Ez a kitételek nem teszi lehetővé, hogy szellemi tulajdon képező programnak része legyen egy *GPL* hatálya alá eső szoftver.

Praktikusan ez azzal a következménnyel jár, hogy ha valaki terjeszteni szeretné egy szabad szoftver általa módosított verzióját, azt akkor és csak akkor teheti meg, ha a módosított verzió is *GPL* hatálya alatt történik. Ennek átfogalmazása, hogy minden javítás vagy bővítés, amit egy szabad szoftverhez készítettek, az adott szoftver eredeti licencének hatálya alá kell, hogy tartozzék.

A széles körben elterjedt értelmezés, miszerint a *GPL* a számítógépes vírusokhoz hasonló módon terjedne, annyiban téves, hogy cél nem mások szellemi tulajdonának megszüntetése²¹, hanem a közösségi tulajdon megvédése, azaz annak megakadályozása, hogy valaki az ajándék egy részét magának kisajátítsa, vagy az ajándék révén megszerzett javakat a potlecs folyamatából kizárja.

Az ajándéknak szánt javak – egyes törzseknél tapasztalt – látványos megsemmisítésére nincs mód, hiszen ha az eredeti forrás el is veszne, számos másolat létezik az interneten, illetve ha a fejlesztést zárt forrásúként folytatná a tulajdonos (amit egyes licencek lehetővé tesznek), akkor is mód van az utolsó nyílt verziótól való folytatásra. Egy mód mégis kínálkozik egy szabad szoftver által birtokol argoszféra terület parlaggá tételére, mégpedig az, hogy egy másik szabad szoftver elhódítja a projekt felhasználó és ezzel fejlesztő bázisát. Ezt egy tulajdonosi szoftver nem, vagy lényegesen nehezebben tudja megtenni, mivel a közösség számos tagja inkább használ korlátozott képességű, de szabad szoftvert, mint hogy annak kereskedelmi párját válassza. Ha viszont az előbbi lehetőség valósul meg, az csak annak révén lehetséges, hogy a „győztes” projekt szoftvere a felhasználók által igényelt minden szükséges funkciót kielégítően nyújt, azaz a régi projekt argoszférája elpusztul, de az általa képviselt ajándék – a hozzá tartozó nooszféra – nem.

A meghódított projekt argoszféráját végső soron az idő pusztítja el, hiszen maga a munka bármikor újramezhető lenne, de a rendkívül gyorsan változó iparági módszerek a projekt megművelésekor alkalmazott infrastruktúrát kezdik ki – annak minőségének függvényében –, így holtaiból egy projektet feltámasztani elvileg bármely pillanatban lehetséges, gyakorlatilag viszont meglehetősen rövid időn belül már akkor munkabefektetéssel jár, melyre a projektben vélhetőleg nincs elegendő fedezet.

A Trobriand-szigeteken tapasztaltakhoz hasonlóan itt is kétirányú áramlás figyelhető meg ajándékozók és ajándékozottak között. Az egyik projekt adta ajándék közvetetten ugyan, de kényszeríti a többi a licitálásra. A közvetettséget a külső világ elismerése adja, a felhasználók visszajelzése (elismerése vagy kárhoztatás) az újabb és újabb verziókra. Ha a felhasználók elégedettek, vagyis az ajándék értékes volt, akkor a projekttel versengő más projekteknek még nagyobb ajándékkal kell előállniuk, viszont a közvetlenül nem versengő projektek számára is mérce az átadott ajándék mértéke. A rivalizálás azonban nem csak a szabad szoftverek berkein belül folyik, hanem a tulajdonosi szoftverekkel is, ami egy cserekereskedelemben megszokott motívum megjelenését eredményezi. A felhasználó megfizeti a szabad szoftver „árát” azon keresztül, hogy öregbíti a projekt és az azon dolgozók hírnevét, amit a kereskedelmi szoftverek esetén is megtesz azon túl, hogy megfizette az alkalmazás pénzre váltott értékét is.

A hírnév áramlása azonban nemcsak a projekttagok és a felhasználók – nem is minden esetben élesen elváló – tábora között létezik, hanem a projekt tulajdonosa és a társfejlesztő között is, hiszen ez gyakran az egyetlen²² módja annak, hogy kifejezze elismerését a tagok felé, melyet a közösség szabályai meg is követelnek. A hírnév tehát a potlecs mozgatórugója, ahogy a *kula mwasilá* rítus sámánja az ajándékok megbűvölését követően énekli: „Hírnevem mint a mennydörgés; léptem, mint a repülő boszorkányok csattogása”.

2.4 Funkcióanalízis

A korábbiakban ismertetett összefüggések alapján, illetve mivel egy szoftverfejlesztési projekt alapvetően két csoport (fejlesztők és felhasználók) egymásra hatásaként fogható fel a motivációs FAST diagramot (B.1) is két részben szükséges megrajzolni az alábbiak szerint.

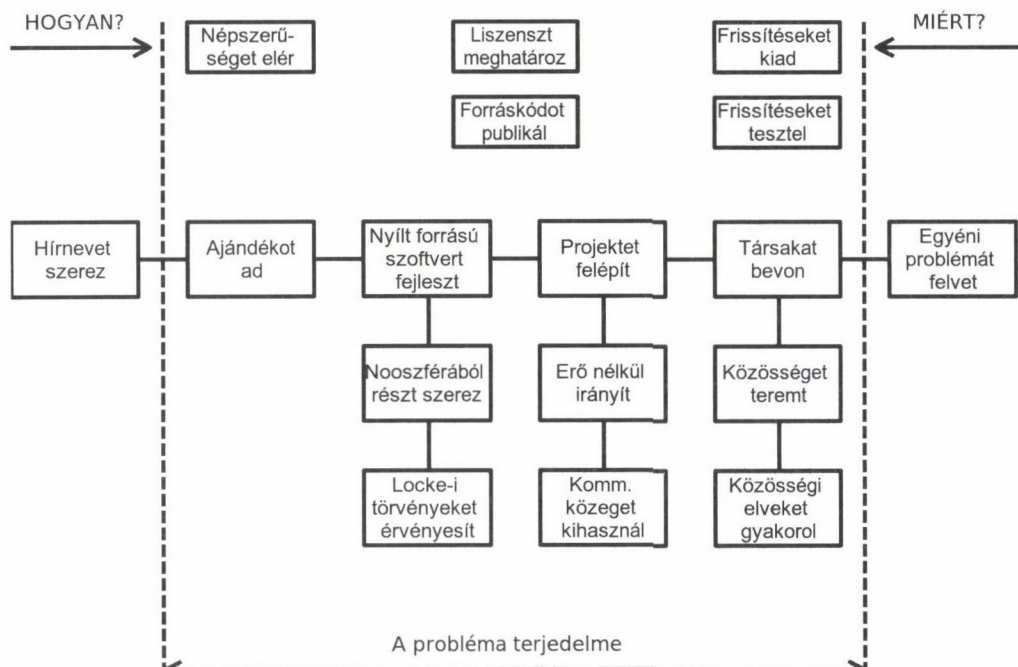
Funkciók

A korábbi fejezetekből következő funkciók az alábbiak:

- Tulajdonjogot biztosít
- Ajándékot ad
- Valós felhasználói igényre reagál
- Megoldási alternatívát biztosít
- Közösséget szervez
- Népszerűséget biztosít
- Szoftvert létrehoz
- Szoftvert folyamatosan fejleszt
- Piaci versenyt serkent

Fejlesztői szempontú FAST diagram

A projektindító, valamint a társult fejlesztők szemszögéből nézve a 2.1. diagram adható meg.

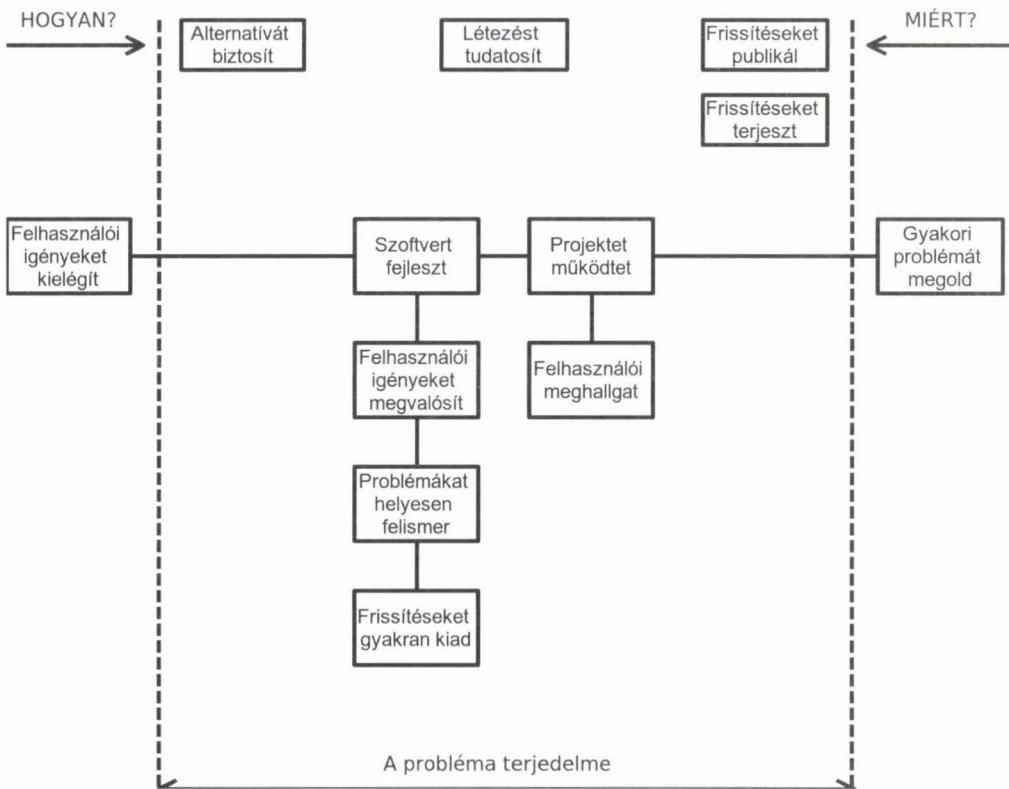

2.1. ábra: Fejlesztői szempontú FAST diagram

Felhasználói szempontú FAST diagram

A felhasználók jóval népesebb csoportja némiképp más oldalról tekint egy ilyen típusú projektre. Egyes részleteket elhanyagol, mint például a jelen dolgozat alapjául szolgáló nyílt forrás kérdése, hiszen számára csupán az eredmény a fontos, hogy egy megfelelő megoldást találjon a felmerült megoldandó feladathoz. Másfelől ők is részt képezik a projektnek, hiszen ötletekkel, visszajelzésekkel gazdagíthatják a projekteket, valamint tesztelői funkciókat is betölthetnek. Ezek alapján a 2.2. alábbi diagram adódik.

2.2. ábra: Felhasználói szempontú FAST diagram

3. KULTÚRA

3.1 Kulturális-műveltségi blokkok

A modern társadalmakra jellemző – kulturális értelemben vett – hármas tagozódás²³ szerinti elit jegyei azok, melyek leginkább hasonlóságot mutatnak a nyílt forrású és szabad szoftverek fejlesztői csoportok tagjainak beállítottságával. Ugyanakkor természetesen ez a virtuálisan szerveződő „törzs” is felosztható ugyanezen elvek alapján.

3.1.1 Elitkultúra jegyei

A világ alkotói

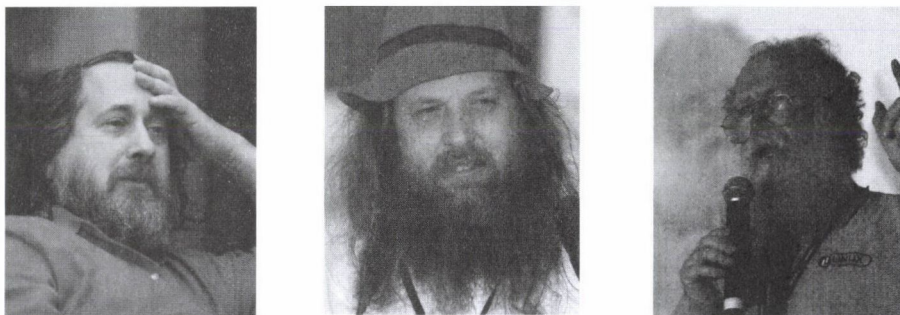
A szabad szoftveres közösségek tagjai többségükben – bár közel sem teljes egészükben, ahogy az sztereotípiaként megjelenik – műszaki végzettségűek, így nem túl meglepő, hogy egy technológiai társadalomban, ha nem is a világ alkotóinak, de legalábbis

működtetőinek gondolják magukat. Ez azonban nem előzmények nélkül való, hisz az intézményes oktatás kereteiben erre a szerepre való felkészítés – még ha nem is feltétlenül direkt módon, esetleg csupán az oktatók attitűdje révén – megtörténik. A későbbi tapasztalatok mind a szakmai, mind a civil területeken tovább erősíthetik ezt. Az egyre szélesebb körű és egyre mélyebb technikai analfabetizmus látszólagos fölényt biztosíthat egy műszaki szakembernek bizonyos területeken, ami adott esetben felsőbbrendűségi érzetté változhat.

Ezen csoportokhoz való csatlakozás lehetséges módjai (ahogy az elitkultúra esetén is) közül az egyik az eredetiség, az innováció, itt abban ez értelemben, hogy a nooszféra egy újabb darabja kerüljön meghódításra, vagy egy már művelés alatt álló rész kiterjesztésre. Az az attitűd, miszerint a világ formálható akár szabad szoftverek fejlesztése révén, elengedhetetlen, hiszen még ha az ilyen típusú munka – melyet számos esetben szabad időben végeznek – egyfajta népszerűséggel, hírnévvel fizethet (2.4) is, ez egy jövőbeni haszon, aminek megvan a maga bizonytalansága. A másik mód épp a kultúra és a gondolkodásmód terjesztése, megismertetése a kívülállókkal.

Egyediség, különösség

Bár a szabad szoftver és a nyílt forrás mozgalmának meghatározó tagjai között vannak néhányan, akikre jellemző egyfajta prófétai megjelenés (3.1. ábra), általános következtetést levonni mégis túlzás volna. Az öltözködés terén ugyanakkor egyáltalában nem jellemző – még közösség vezetői esetén sem – a hagyományos üzleti viselet, mely egyébiránt a szélesebb értelemben vett műszaki értelmiségre sem jellemző. Az öltözködéstről, mint a „törzshöz” való tartozás kifejezéséről azonban már lehet beszélni (3.4.4).

3.1. ábra: A szabad szoftveres közösség „nagy öregjei” (Richard M. Stallman, Alan Cox, John Hall)

Exkluzív, tehát kizáró?

Abban az értelemben vett zártságról, mely a társadalmi, gazdasági elit egyes csoportjait jellemzi, ebben az esetben nehezen beszélhetünk. Kevés olyan attribútum van ugyanis, mely a közép-kultúra vonzalmát, ha úgy tetszik, sznobizmusát gerjesztené. A mozgalmak tagjai jellemzően, mint a *Linux* alapú operációs rendszerek felhasználói reprezentálódnak, s mint ilyenek egyfajta marginalitást képviselnek, melynek nincs meg a kellő ismertsége, elismertsége, nem jelenik meg normaként, de legalábbis követhető útként a

társadalmon, sőt még a szűkebb szakmai körökön belül sem, így a zárt csoporthoz való csatlakozás vágyát nem tudja kiváltani. Ennek ellenére igaz, hogy a csoport tagjai komoly elhivatottsággal, esetenként tévesen kiválasztottságként, beavatottságként megélt tudattal rendelkeznek.

Másfelől viszont lehet, és bizonyos értelemben érdemes is a közép kultúrájának technikai értelemben vett virtuozitás iránti igényére apellálni. Ebben esetben ez leginkább látványos – bár sem a szakemberek, sem az átlag felhasználók számára nem különösebben hasznos – grafikai megoldásokon keresztül lehetséges, melyeknél az ámulatba ejtő hatás nem marad el.

3.2. ábra: Mindent a szemnek

A rendkívül látványos 3D grafikai megoldásokat felvonultató *Compiz* ablakkezelő *Linux* alatt.

Ez a fajta elitréteg is megkövetel a tagjaitól, illetve azoktól, akik taggá kívánnak válni speciális ismereteket, melyek messze túlmutatnak szakmai tárgyú témákon. Ellentétben azzal az elvárással, hogy a csatlakozni kívánó ismerje a csoport körüli legfrissebb trendeket, eseményeket, a szabad szoftver mozgalomban, illetve általánosságban véve is az informatikai területen az számít inkább bennfentesnek, akinek korábbirol vannak tapasztalatai a csoporton belül releváns szaktudással vagy technikai eszközökkel kapcsolatban. Így tehát azt lehet mondani, hogy nem a minél újabb, hanem a minél korábbi – lehetőleg annak új állapota óta őrzött – technikai „csodák” birtoklása számít a műveltség bizonyítékának. Ez különösebben nem meglepő, hiszen a kultúra maga rendkívül fiatal (1.1.2, 1.1.3), így a kezdeteknél való részvétel, jelenlét lehetséges, minek hatására a csoport tagjára esik valamicske az alapító atyák dicsfényéből.

A kívülállókhoz – akik szakmájuk révén nem köthetők a szabad szoftverek világához – való viszony vegyes. Egyfelől itt is az elvégzett munka mennyisége alapján történik a megítélés, ahol sokat nyom a latban, hogy valaki nem szakmabeliként foglalkozik

ezen ügyekkel, mégis ha egy ilyen tagja a közösségnek (pl. egy újságíró) kritikát fejt ki, rendkívül erős reakciókra számíthat, adott esetben a szűkebb közösség megbélyegezheti, kiközösítheti. Az ilyen tagokhoz való atyáskodó hozzáállás sem ritka, aminek alapja pont a technikai kultúra elemeinek nem kellő mélységű ismerete lehet, még akkor is, ha az adott tag a kultúra morális részével maradéktalanul tisztában is van.

Amint az látszik, az elitkultúrába való bekerülés módja nem lehet más, mint a kultúra tagjainak szemében értékes munka elvégzése, tulajdonság felmutatása. A másik út, mely a kultúra értékeinek még a családban való elsajátítása lenne, itt, az egyszerű időkorlátok miatt (még) nem lehetséges, bár érdekes kérdés, hogy miként látják majd a mozgalmat a második generációs hackerek.

Példaképek az elitkultúrában

Mint minden más kultúrának, ennek is megvannak a maga hősei. Ahogy számos különböző áramlat létezik a közösségen belül, úgy ki-ki a példaképét is ennek megfelelően választja, választhatja meg. Ahogy azonban egy olyan kultúra esetén, mely már évszázadok óta létezik, az irányvonalak aktuális vezéregyéniségeiről lehet beszélni, itt maguk a gondolkodásmódok kialakítói azok, akikkel szellemi közösséget lehet vállalni, adott esetben előadásait lehet hallgatni, majd ezeket különböző módon interpretálni, beállítottagságtól, előismeretek mértékétől függően²⁴.

A különböző mozgalmak (1.1.2, 1.1.3) vezetőinek kijelentései körül számos esetben komoly viták folynak a mozgalmakon belül is. Nem különben így van ez az érdeklődőkkel és az ellenzők táborának tagjaival kapcsolatban, különösen igaz ez egy olyan profétisztikus stílussal, személyiségjegyekkel megáldott ember esetén, mint mondjuk Richard M. Stallman. Természetesen ennek az irányzatnak is megvan a maga ellenoldala, középutas és mérsékelt politikát folytatók formájában.

Az elitkultúra és a tömegkommunikáció

A mozgalmakon belül jellemző a tömegkommunikáció, a „hivatalos” információs csatornák kerülése, elutasítása. A szakmai területek esetén ez kifejezetten azt jelenti, hogy a közösség megteremti magának azokat a forrásokat, melyeket hitelesnek tekint. Ilyenek lehetnek a közösség saját hírportáljai²⁵, a közösség tagjainak blogjai, illetve az ezekhez tartozó fórumok, melyek ez esetben egyaránt szolgálják az informálódást és a más közösségektől való elkülönülést egyaránt.

3.1.2 A közép kultúra jegyei

Bár a rétegződés elve és az elfoglalt társadalmi pozíciók eléréséhez szükséges tulajdonságok és cselekedetek talán eltérőek a széles értelemben vett társadalomban tapasztaltakhoz képest, itt is kétségtelenül megfigyelhető a társadalmi szintek kialakulása.

Fölfelé figyelő tekintet

A hackerkultúrának éppúgy, mint más közösségeknek megvannak a maga „ikonjai”, melyekre viszonyítási pontként tekint. A közép kultúra igénye az olyan vezetőkre, akik társadalmi kötöttségek nélkül élhetik életüket, itt is adott. Egy jelentősebb szoftverfej-

lesztési vagy közösségi célú projekt vezetése rendszerint megteremti az anyagi és szellemi értelemben vett biztonságot, így kötöttségek nélkül nyilatkozhatnak, bírálhatnak jelentős gazdasági erővel bíró fejlesztő cégeket, aggályosnak vélt jogi, politikai lépéseket. Ugyanakkor egy nyílt forrású fejlesztői csoport tagjainak jelentékeny része szabad idejét áldozza a projekt előmeneteléért, viszont anyagi háttere többségében nem nyílt forrású, vagy szabad szoftverek fejlesztésének ellenértékeként teremődik meg, ami adott esetben jelenthet akár érdekellentétet is, de mindenképp táptalaja lehet a „nagyok” függetlensége iránti vágyak.

A tömegkommunikáció a „közép” kultúrájában

A korábban már említett információs csatornák kettős szerepet töltenek be a közösség életében. Egyszerre nyújtják a stabilitás érzetét a középrétegnek állandó jelenlétükkel²⁶, biztosítják a jól informáltság érzetét, és egyszerre adnak küldetést az elit tagjainak ahhoz, hogy az információt a közlés rétege felé továbbítsák, formálják annak véleményét vagy közvetlenül az eljuttatott anyagok tartalma, stílusa, vagy közvetetten a hírek szelekciója által.

Az internet mint közvetítő közeg kitűnően megfelel erre a célra, hisz a közösség tagjainak lételemét képezi, így elérésük nem jelenthet nehézséget, így mind az elit, mind a középréteg minimális költségekkel elégítheti ki saját igényeit. Az internet adta további előny a közvetlen kontaktus megteremthetősége a két réteg között²⁷, ami a közép felemelkedési igényét is szolgálhatja.

A középréteg mintakereső magatartása a megszokottól eltérő. Nem jelenik meg benne például az elitréteg képviselőinek magánéleti viszonyait megismerni, boncolgatni kívánó vonulat. Másik oldalról viszont az elit tagjai csak a szigorúan vett szakterületük keretein belül nyilatkoznak meg, ott is – a közösség által komolyan elvárt – szerénységgel. A közéletben oly gyakori szereptévesztés, melyben a „sztárok” életvezetési, étkezési tanácsokat adnak, politika, közéleti témákban nyilatkoznak, nehezen elképzelhető. Az utóbbi két esetben akkor történik csupán megnyilvánulás a vezetők részéről, ha az valamilyen módon érinti a közösséget vagy annak viszonyait.

3.2 Társadalmi beilleszkedés

Az ajándék-kultúra működésének sajátosságaiból, illetve a kultúra tagjainak gondolkodásmódjából következtetni lehet néhány – a közösség számára komoly jelentőséggel bíró – jogi szabályozáshoz való viszonyra.

3.2.1 Szerzői jog

Ahogy arról a dolgozat bevezetőjében (1.1.4) szó esett, a szerzői jog alkalmas egy elkészült műnek – legyen az természetes vagy programozási nyelven írott – mint „szellemi terméknek” a megvédésére, s mint ilyen hatását az ergoszférában fejti ki, abban a térben, melybe a szabad szoftveres projektek is esnek.

„Minthogy ugyanis ez a *munka* vitathatatlan tulajdona a munkásnak, ahhoz, amivel ez a munka egyesült, nem lehet joga senkinek, csak neki, legalábbis ott, ahol elegendő és ugyanolyan jó minőségű az, ami közösen megmaradt a többieknek.”

John Locke

Ez a fajta kizárólagosság érvényesül – a szabad felhasználás eseteitől eltekintve – a szerzői jogban is, és ezt a kizárólagosságot használják fel a szabad szoftverek készítői arra, hogy hírnévre cserélve megosszák jogaikat a felhasználókkal. Pontosan ez az exkluzivitás támasztja alá a projekt vezetőjének autoritását. Nem kérdőjelezhető meg az a munka, amit a projekt alapítója, vezetője végzett el, mellyel egyszersmind jogot szerzett az ergoszféra azon területére, melyet a projekt révén kisajátított.

Sajátossága továbbá a szerzői jognak, hogy hatálya élesen meghatározottak a szerzői jogi törvények és a licencek által. Pontosan addig terjednek, amíg az elvégzett munka terjed. Nem ad tehát lehetőséget a nooszférában való helyfoglalásra, és az ergoszférában is csak terjeszkedésre (de a felhalmozásra már nem) ott is csak a létrejött ajándék nagyságának mértékében, ami viszont a hasznosság, a felhasználók megítélésének függvénye.

„Amennyit valaki fel tud használni úgy, hogy bármi módon javára váljék az életnek és ne ártsen, annyit foglalhat le munkájával tulajdonként. Ami ezen túl van, ez már meghaladja az ő részét, és másoké.”

John Locke

A projekt tehát elkerít egy részt az ergoszférából, melynek megvédésére a projekt vezetőjét az a tulajdon jogosítja fel, melyre munkája révén tett szert. Ezt a szerzői jog garantálja, mely a védelmi idő keretéig oltalmat biztosítana a projekt lévén létrejött szellemi tulajdonnak. A logika azonban fordított, hiszen a szabad szoftveres licencek mindenkiel megosztják ezt a tulajdont, és ezen keresztül tartják fenn azt a normát, mely szerint a projekt tulajdonosának csak addig van joga a projekt vezetésére, míg azon aktívan dolgozik.

3.2.2 Szabadalmi jog

David D. Friedman²⁸ azon túl, hogy a szerzői jog a munka tárgyára (*object*), míg a szabadalmi jog magára az ötletre, a gondolatra (*idea*) vonatkozik négy alapvető különbséget állapít meg:

Létrehozás

Ellentétben a szerzői joggal, a szabadalmas igényében maga határozza meg azokat a határokat, melyeken belül – a szabadalom tárgyát képező ötlet jogán – rendelkezni kíván a hasznosítás feltételeiről. Ezen oknál fogva a szabadalmas elemi érdeke, hogy az elfogadást követően szabadalmát minél szélesebb körben érvényesíthesse, a megfogalmazás a lehető legáltalánosabb.

Betartatás

A szabadalmi jog betartatása ezért gyakran hosszas peres eljárásba fullad, melynek keretében a szabadalmat sértő és a szabadalmas a bíróság előtt próbálják bizonyítani a szabadalomban foglaltak érvényességét az adott esetre.

Elkerülés

Annak költsége időben és pénzben egyaránt jelentékeny lehet, hogy felderítsük, azt általunk létrehozott szellemi tulajdon nem sért-e egy bejegyzett szabadalmat. Itt saját szellemi tulajdonunk létrehozásával, míg szerzői jog védelme alatt álló szellemi tulajdon esetén csak az azon való műveletekkel (pl.: másolás) sérthetünk jogot.

Érdekeltség

A szabadalmas – kellő erőforrások birtokában – nemcsak saját szellemi tulajdonainak ötlet szintű védelmében érdekelt minél szélesebb körben, de a jogok felhalmozásában is, mely a jelenlegi és a leendő versenytársak előretörését gátolhatja.

A szabadalmi jog tehát a nooszférában fejt ki hatását, az emberi gondolatok teréből hasít ki egy olyan darabot, melynek határjelzései félreérthetőek, a terület feletti jog úgy szenvedhet sérelmet, hogy a „betolakodónak” erről nincs tudomása. Ugyanakkor a nooszféra és az ergoszféra szoros összefüzdése miatt az előbbire való hatása is egyértelmű. Hiába a kultúra hagyományainak alapját képező jog, mely szerint az ergoszférában kizárólagos tulajdon szerezhető az elvégzett munka által, ha az a nooszférában már elkerítésre került.

Fentiek figyelembevételével nem meglepő tehát a hackerkultúra erőteljes reakciója a szoftverszabadalmi törvény európai uniós bevezetésének felmerülése kapcsán. Ez nem egy altruista, üzletellenes gondolkodásmódból táplálkozó ellenállás, hanem a kultúra szabályaiból, hagyományaiból egyenesen következő reakció.

3.2.3 Patent troll

A szabadalmi szabályozás egy visszás teremtménye az a piaci viselkedési forma, melynek leírására az angolszász irodalomban a *patent troll* (1.2.1) kifejezést alkalmazzák, mely – rendszerint az egyesült államokbeli – szabadalmi hírek kapcsán gyakran megjelenő erősen pejoratív tartalmú jelző a közösség fórumain. A patent troll a nooszférában nem tevékenykedik, annak ellenére fejt ki korlátozó hatást az ergoszférában, hogy annak parcelláit nem műveli, úgy szerez felügyeleti jogot – ha tulajdont nem is – az ergoszféra területein, hogy annak parcelláit nem műveli, munkája révén ajándékot, melyet a közösségnek vagy a felhasználóknak átadhatna, nem hoz létre.

A jelensége veszélye a közösségre – melyet a közösség érzékel is, ami meg is mutatkozik a lehetőségei mértékéhez képest erőteljes hatású tiltakozó akciókban – épp a nooszféra kisajátításában rejlik. Annak ellenére, hogy az ergoszféra és a nooszféra is „virtuális” terek, párhuzamos művelésük nemcsak hogy lehetséges, de a verseny fokozása okán – a felhasználók szemszögéből tekintve – egyenesen kívánatos is. Az adott területre vonatkozó szabadalmi bejegyzést igénylő azonban teljes joggal rendelkezik majd, melyet csupán időbeli elsősége révén szerez, mely a közösség morális szabályai felől tekintve nehezen elfogadható.

A piaci viszonyokhoz való felhalmozó jellegű alkalmazkodási minta a szabadalmi jog fennállása mellett nehezen előzhető meg, hiszen a jogegyenlőség mindenki számára biztosítja a lehetőséget szabadalmak bejegyzésére, függetlenül attól, hogy fejlesztési tevékenységet folytat-e, annak ellenére is, hogy így bizonyos területek kihasználatlanul maradhatnak²⁹. E kényszerűség miatt parlagon maradó területekre az ergoszféra meghódításának gátjaként jelennek meg a hackerkultúra tagjainak gondolkodásában.

„Ha viszont e javak³⁰ tönkrementek az ő tulajdonában, anélkül hogy megfelelően felhasználta volna őket, ... akkor az illető vétett az általános természeti törvény ellen, és meg lehetett büntetni; ekkor ugyanis felebarátja részét vette el, mert nem volt joga többhöz, mint amennyi saját használatára kellett bármelyikből, és amennyi az élet kényelmét biztosíthatta számára.”

John Locke

3.3 Közösség

3.3.1 Összejövetelek

Annak ellenére, hogy egy alapvetően interneten szerveződő és tevékenykedő, illetve javarészt a kapcsolatokat is ott tartó közösségről beszélünk, megvan a személyes kontaktusok, találkozások iránti igény is. Nem jelenthető ki tehát, hogy a csoport tagjai szigorúan a számítógépes hálózatok rejtekében, a nicknevek árnyékában bujkáló fejlesztőkből állnának. Ez egyébiránt ellent is mondana a korábban (2.4) a hírnévhez való viszonyról írtaknak.

A személyes találkozók szerveződésének alapja többféle lehet, a csoportszervező erő, illetve az összejövétel célját tekintve.

Fejlesztői műhelyek

Az egyes fejlesztői csoportok, ha úgy tetszik, az ergoszféra egy adott darabjának birtokosai, időről időre összejöveteleket szerveznek³¹ egyfelől azzal a céllal, hogy magát a szoftvert fejlesszék, tökéletesítsék, másrészt azért, hogy a fejlesztések jelenlegi állapotát, jövőbeni irányát, a főbb elérendő célokat, illetve az azokhoz vezető utat meghatározzák.

Felhasználói műhelyek

A fejlesztői műhelyekhez hasonló forma, melyen mind a végfelhasználók, mind pedig a fejlesztők részt vesznek. A kereskedelmi szoftverek világában bevett „partnerek napokhoz” hasonlóan itt is a fejlesztők, illetve a felhasználók közötti közvetlen kapcsolatból származó egyértelmű előnyök realizálása lehet a cél. Másrésztől remek alkalom lobbitevékenységet folytatni az adott szoftver egy lehetséges funkciójának fejlesztése mellett.

Honosító hétvégék

A szoftverek fejlesztésének nyelve jellemzően az angol, a grafikus felhasználói felületeken megjelenő szövegek, a dokumentációk, a felhasználói kézikönyvekig eredendően mind ezen a nyelven születnek, ugyanakkor a nagyobb szoftverek, szoftverrendszerek³² a nemzeti nyelv támogatása nélkül nem számíthatnak sikerre nem angol anyanyelvi területeken.

Ez a szakismeret elismert a közösségen belül, az így létrehozott ajándék kifejezetten értékesnek számít. Egy hatékony megoldás a teljes fordítások elkészítésére, vagy az éppen megjelent szoftververzióhoz kapcsolódó friss elemek honosítására egy olyan összejövettel, ahol az ebben érdekelt felek gyűlnek össze és végzik el a szükséges munkát.

Közösségi találkozók

A szabad szoftveres mozgalom, illetve annak internetes portáljai köré szerveződött közösségek tagjai, mondhatni spontán módon, kifejezett cél, illetve elvégzendő feladat nélkül is szerveznek találkozókat, melyek teljesen kötetlenül a közösség összetartozását szolgálják.

3.3.2 *Utánpótlás*

Mára mind a közösség méretei, mind annak szerveződési módja miatt egyre fontosabbá válik a közösség újraszerveződésének, megfiatalodásának kérdése. A *Linux*ot kezdetektől figyelemmel kísérő, esetleg fejlesztő generáció, a 90-es évek hackereinek generációja volt. Mára viszont egy újabb nemzedék – a 90-es évek szülöttei – csatlakozik, csatlakozhat a közösséghez.

Ennek támogatására az *FSF* elindította a *GNU Generation* nevű programját, mely a 13 és 18 év közötti (egyetem, főiskola előtt álló) középiskolás korosztályt célozza meg, hogy megismertesse őket a szabad szoftver mozgalom céljaival, bevonja őket annak munkájába nem feltétlenül fejlesztői, hanem akár művészeti (grafikák, ikonok, betűkészletek) oldalról.

3.3.3 *Hiedelmek*

A nyílt forrású, illetve szabad szoftveres közösségeknek – mint minden más közösségnek is – megvannak a maguk hiedelmei, mítoszai, melyek jellemzően az ezen licencek alatt elkészült szoftverek minőségi jellemzőire vonatkoznak. Ilyenek lehetnek a performancia, a biztonság, a kódminőség, de sok egyéb más tulajdonság is. Téves az az elképzelés, mely szerint önmagában egy adott szoftver licencelése meghatározná ezeket a tényezőket, akár pozitív akár negatív irányban.

Természetesen vannak olyan ismérvek, mint a megismerés, a tanulmányozhatóság lehetősége, melyek lehetőséget biztosítanak a minőség, a működés ellenőrzésére, az elvekből következően annak javítására is. A nyílt forrás, a névvel vállalt változtatások nyilvánvalóan felelősséget is hordoznak, ami hozzájárulhat a megfelelő minőség eléréséhez, de a tökéletességet semmiképpen sem garantálhatják.

A technika cél lehet természetesen ez, de szabad szoftveres irányzat (1.1.3) emellett megjelöl egy morális célt is, a szomszédok segítségét, a tágabb értelemben vett közösség támogatását a megvalósított szoftvereken keresztül, olyan javak létrehozását, melyek társadalmi hasznosságuk révén vonzzák a közösség újabb, az elvek ismerete és gyakorlása révén csatlakozó tagjait.

3.4 Önkifejezés

A kódolás közel sem jelenti az önkifejezés egyetlen formáját a szabad szoftveres közösségeken belül. Ebben a közösségnek is megvannak az eszközei arra, hogy kinyilvánítsa együvé tartozását, bár ezt jellemzően olyan módon teszi, ami a külvilág számára nehezen érthető, értelmezhető, így nemcsak a belső összetartozás érzését adja meg, de a határvonalat is meghúzza a közösség tagjai és a külvilág között. Teszi mindezt olyan módon, hogy a közösségben nélkülözhetetlen technikai tudásra építkezik, ezáltal zár ki (3.1.1) megértésből másokat, vagy fogadja be azt, aki a kellő tudást már megszerezte.

A szakzsargon lépten-nyomon való használata csak egy – bár meglehetősen eklatáns – példa arra, hogyan zárják ki maguk közül az „idegeneket” technikai szakemberek. Ugyanakkor mind a technokratákra, mind pedig a szabad szoftveres közösségekre jellemző, hogy olyan módon közvetítik kultúrájuk üzeneteit (grafikákat, karikatúrákat, szócikkeket), hogy azok az elsődleges jelentéstartalom – mely gyakran már önmagában is szakértelmet igényel – túl gyakran hordoznak valamilyen másodlagos értelmet is.

3.4.1 Grafika

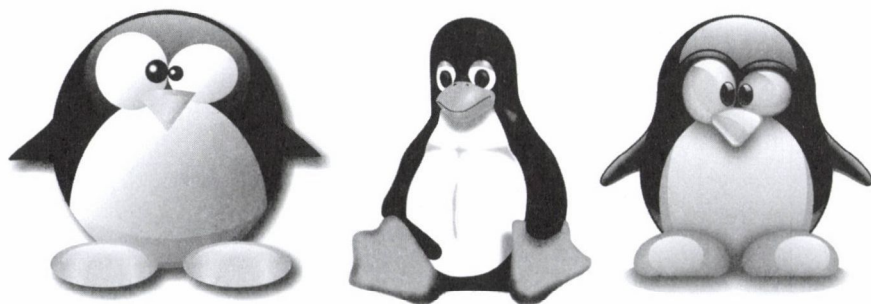
A növekvő népszerűségű szabad szoftveres projektek ma már közel sem kizárólag technikai jellegű kíváncsalmakkal néznek szembe. Egyáltalában nem elegendő egy szoftver esetén, hogy az megfeleljen a mindenkori teljesítményre, kódminőségre, biztonságra, dokumentáltságra vonatkozó elvárásoknak. Ma egy szoftver kiemelkedő népszerűséget csak akkor érhet el, ha ergonómiai és külsőbeli elvárásoknak is eleget tud tenni.

Ezen folyamatok hatására megnőtt a szabad szoftveres projektek igénye olyan szakemberek iránt, akik nem a számítástechnika, informatika kifejezetten szakmai oldaláról érkeznek, hanem más, kevésbé technikai jellegű, de annál hasznosabb ismeretekkel rendelkeznek. Természetesen nem kizárt, hogy egy szoftverfejlesztő ezeken a tudományos területeken jártas legyen, de ezek egyre erősödő mivolta megköveteli az önálló szakmai ismereteket. Ilyen területek lehetnek a dokumentációírás, kiadványszerkesztés, újságírás vagy éppen a számítógépes grafika.

Ez utóbbi terület kisebb-nagyobb sikerrel szinte bárki számára művelhető jelen számítástechnikai eszköztár segítségével. Többek között ennek hatása lehet a különböző, a kultúrához valamilyen módon kapcsolódó témájú grafikák széles választéka. Itt is igaz, ami a korábbiakban, hogy az ismertebb projektek, illetve azok körülményeit (aktuális hírek, projektek közötti viszonyok) témául választani népszerűbb feladat. Célszerű azonban megkülönböztetni szórakozásra, szórakoztatásra készült műveket a valamely határozott céllal létrejöttéktől (ikonok, logók). Ez utóbbiak megbecsültsége ugyanis – mivel közvetlenül növelik a projekt értékét – erősebb.

Linux és Tux

Lévén a szabad, illetve nyílt forrású szoftverek népszerűségének egyik legerősebb bázisa maga a *Linux*, nem meglepő módon annak jelképe, *Tux* külön kategóriát képez a grafikai munkák között. A választott „totemállat” (pingvin), illetve annak ábrázolási módja egyaránt jelzi azt a hozzáállást, melyet a kultúra tagjai képviselnek. Egy magát professzionális szervezetként feltüntetni kívánó szoftverfejlesztő vállalat kevésbé valószínű, hogy egy ilyen stílusú ikonnal reprezentálná magát, vagy bármely termékét.

3.3. ábra: Tux alternatívák

(Tux crystal 1 revision, Tux original, Tux crystal 2 revision)

Az alap változatok széles körben váltak ismertté és egyszersmind népszerűvé is. A további változatok már inkább karikatúrái az eredeti verzióknak, mintsem variációk, éppúgy lehet egy, a kultúrában ismert vagy közkedvelt szereplő (legyen az valóságos személy vagy egy fiktív történet alakja), mint egy könnyen felismerhető figura, melynek jellemző vonásaival ruházzák fel az eredeti – egyébiránt meglehetősen sematikus – rajzot.

3.4. ábra: Tux alternatívák

(Charlie Chaplin, Mr. T, Slash)

Projektek

Nyilvánvalóan nemcsak az ismertség, de a hagyományok is szerepet játszanak egy adott projekt logóváltozatainak száma kapcsán. Egy olyan szervezet, mint amilyen a FSF (), mely mondhatni történelmi múltta tekint vissza a szabad szoftverek szervezetek között, maga is erősíti, sőt alapjául szolgált annak az irányzatnak, mely állatokat választott jelképül³³ egy adott szervezet vagy szoftver számára.

3.5. ábra: Levitáló és zenét hallgató GNU

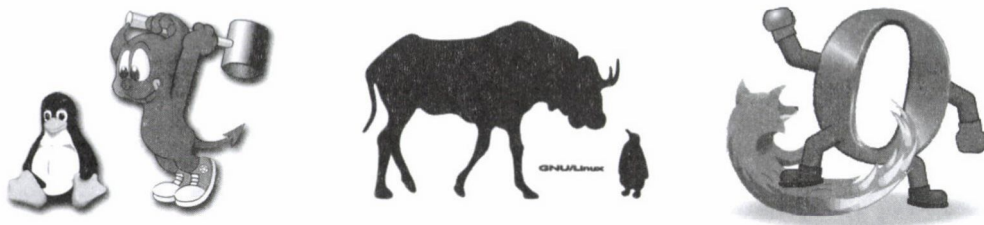
A képek első látásra semmi különösebb jelentéstartalommal nem bírnak, de nézzük meg a háttérinformációkat. Egy nyelvi alapú képi játékkal állunk szemben, lévén az FSF egyik legjelentősebb projektjének (GNU's Not Unix) rövidítése GNU. Másrészről a projekt vezetője Richard M. Stallman nemcsak hogy tud, de nyilvánosság előtt szokott is furulyán játszani. Ezen túlmenően a RMS esetében különösen igaz, hogy karizmatikus vezető, akire többen úgy tekintenek, mint valamiféle mesterre, aki ihletett állapotban bővíti a számítógépet.

3.4.2 Karikatúrák

A közösség által változatos célokra használat műfaj. Egyrésztől kultúra egyes csoportjai között fennálló konfliktusok, nézetkülönbségek, kritikák kifejezésének egyik módszere, másrészről a külvilággal való kapcsolattartás eszköze, melynek révén a közösség tagjai véleményt formálnak a külvilágról és adnak reflexiókat az őket ért kritikákra.

Belső kritikák

Maga a közösség közel sem egységes és egyáltalában nem mentes a belső feszültségektől. Az egyes irányzatok (2.1) olykor rendkívül élesen kritizálják egymást, melyre apropóul szolgál az interneten rendkívül egyszerűen terjeszthető karikatúrák készítésére.

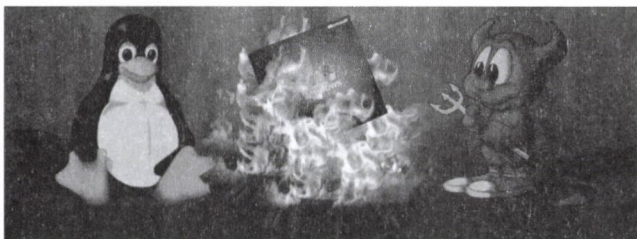

3.6.ábra: Belső ellentétek

FreeBSD vs. Linux, GNU/Linux, Firefox vs. Opera

Külvilág kritikája

Vannak azonban helyzetek, amikor a külső világgal szemben kell összefogni, ezen

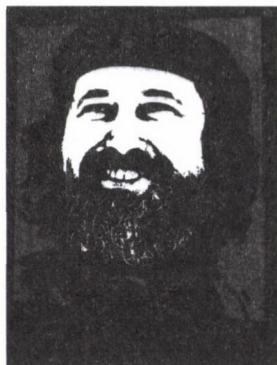
esetekben a korábbi ellentétek hamar oldódnak.

3.7. ábra: Külvilág kritikája

FreeBSD and Linux vs. Windows

Reakciók a külvilágra

Az előzőekhez hasonlóan számos karikatúra a külvilág megítélésére adott reakcióknak tekinthető. Az egyik gyakran megjelenő „vád”, hogy a nyílt forrás, a szabad szoftver tulajdonképpen kommunizmus, s mint ilyennek helytelen a támogatása.

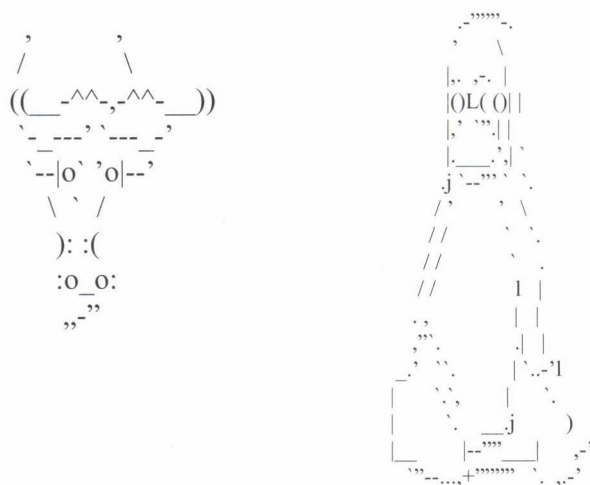
3.8. ábra: Külvilág kritikája

Open Source supports communism, Richard "Che" Stallman

3.4.3 ASCII art

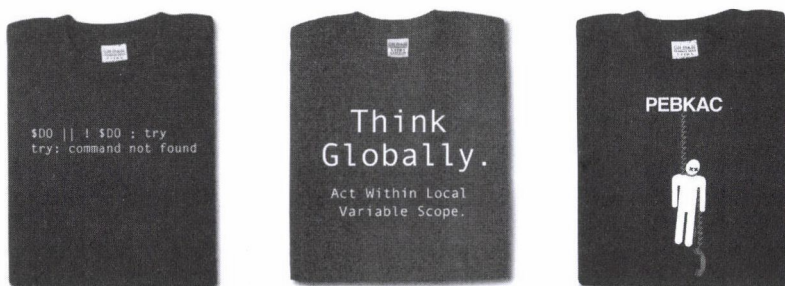
A grafikai munkák egy speciális formája az ASCII art, aminek hagyományai a karakteres terminálok idejébe nyúlnak vissza, ahol pixelgrafikus megjelenítésre technikai okoknál fogva nem volt mód, így az ASCII karakterkészlet³⁴ elemeit felhasználva fix szélességű betűkkel rajzolnak képeket.

3.9. ábra: ASCII art
GNU, Tux

3.4.4 Öltözködés

A szabad szoftveres közösséghez való tartozás – ahogy a technikai szakemberek csoportjához való tartozás is – megjelenik az öltözködési szokásokban is. Ez a projektek jelképeit megjelenítő, a csoporthoz való tartozást kifejező ruhadarabok viseletében mutatkozik meg. A csoporthoz tartozás ebben az esetben is azon keresztül jelenik meg, hogy a jelképek, de még inkább a szövegek olyan üzenetet hordoznak, melyek jelentését csak a csoport tagjai értik.

3.10. ábra: Elkülönülés és csoportképzés ruházattal

A) Függelék

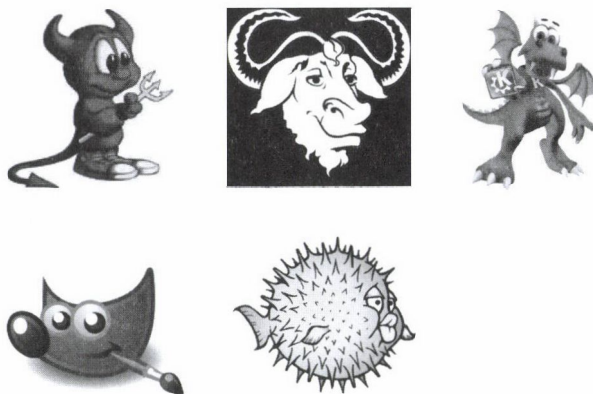
A.1 Tux variációk

1.1. ábra: Tux variációk

Forrás: 30 Coolest and Funniest Tux Icons

A.2 Nyílt forrású projektek jelképállatai

1.2. ábra: Nyílt forrású projektek jelképállatai

Forrás: Wikimedia Commons

A.3 Nyílt forrású projektek logói

1.3. ábra: Nyílt forrású projektek logói

Forrás: Wikimedia Commons

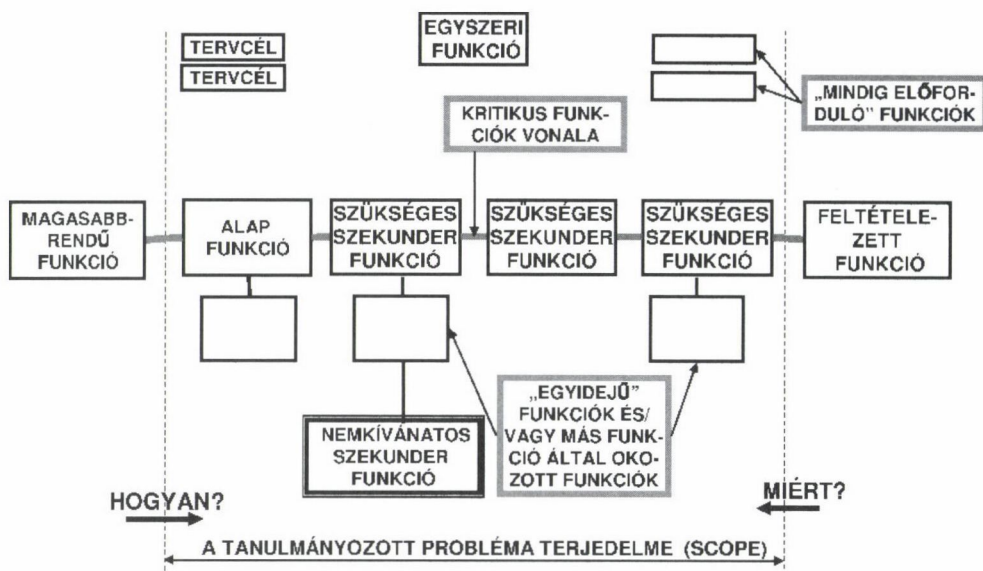

1.4. ábra: Jellegzetes ruhadarabok
Forrás: ThinkGeek

B) Függelék

B.1 FAST-diagram felépítésének alapszabályai

Funkcióelemzési rendszertехnikai diagramm (FAST diagramm) felépítésének alapszabályai

2.1. ábra: FAST-diagram felépítésének alapszabályai

Forrás: A munkás, de csodálatos értékelemzés

C) Függelék

C.1 Licenclési feltételek

Ez a mű a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!* licenclének hatálya alatt áll.

A következőket teheted a művel:

- szabadon másolhatod
- terjesztheted
- bemutathatod és előadhatod a művet

Az alábbi feltételekkel:

Nevezd meg! A szerző vagy a jogosult által meghatározott módon fel kell tüntetned a műhöz kapcsolódó információkat (pl. a szerző nevét vagy álnévét, a mű címét).

Ne add el! Ezt a művet nem használhatod fel kereskedelmi célokra.

Ne változtasd! Ezt a művet nem módosíthatod és nem készíthetsz belőle átdolgozást, származékos művet.

- Bármilyen felhasználás vagy terjesztés esetén egyértelműen jelezned kell mások felé ezen mű licencfeltételeit.
- A szerzői jogok tulajdonosának írásos engedélyével bármelyik fenti feltételtől eltérhetsz.
- A fentiek nem befolyásolják a szabad felhasználáshoz fűződő, illetve az egyéb jogokat.

Ez a Legal Code (Jogi változat, vagyis a teljes licenc) szövegének közérthető nyelven megfogalmazott kivonata, teljes változata a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/hu/legalcode> címen érhető el.

JEGYZETEK

- 1 Az Eric S. Raymond és Bruce Perens által 1998 februárjában megalapított szervezet, mely a nyílt forrású közösségek építését, támogatását, a nem tulajdonosi (*non-proprietary*) szoftverek kapcsán a tudatosság növelését, az ilyen alkalmazások fontosságára való figyelemfelhívást tűzte ki céljául.
- 2 A Richard M. Stallman alapító-elnök által meghatározott felhasználói szabadságjogokat (használat, megértés, másolhatóság, terjeszthetőség) beteljesítő szoftverek, illetve azok fejlesztőinek, felhasználóinak támogatására létrejött szervezet.
- 3 Magyarországon az 1999. évi LXXVI. törvény szabályozza egy szellemi alkotás szerzőjének jogait, lehetőségeit, valamint a szerzői jog gyakorlásának korlátait.
- 4 A Linux kernel is ez alatt a licenc alatt kerül terjesztésre.
- 5 Legismertebb példa a felhasználására maga a Wikipédia, szabad webes enciklopédia.
- 6 Elkerülendő a felesleges szóismétléseket sok esetben együtt a szabad szoftver, illetve a nyílt forrás fogalmaival együtt, annak ellenére is, hogy ezek egymástól eltérő tartalommal bírnak. Ahol ez a tartalmi különbség jelentőséggel bír, ott ez lehetőségekhez mérten kiemelésre kerül.
- 7 Ennek magyarázatát az angol *free* kifejezés félreérthetőségében (szabad/ingyenes), illetve az RMS által képviselt véleménynyel való összefonódásban adta meg Linus Torvald.
- 8 A hírnév szerepéről részletesebben lásd a 2.4 fejezetet.
- 9 Ez egyike azon tabuknak, melyről a 2.2.4 fejezetben esik szó.
- 10 A dolgozat megírásának idején (2010.01.11.) az Európai Unió államaiban ugyan nincs lehetőség számítógéppel megvalósított találmányok szabadalmi védelmére (szoftverszabadalom), azonban más technikai értelemben vezető országok, mint az USA, alkalmazzák ezt a módszert mely rendkívül komoly hatást gyakorolhat a közösség működésére (3.2.3)
- 11 A görög $\nu\theta\varsigma$ (jelentése: elme, tudat, lélegzet) és a $\sigma\alpha\iota\rho\alpha$ (jelentése: gömb, égbolt) összetételéből származik a bioszféra és az atmoszféra mintájára.
- 12 Ukrán geológus, ásványkutató, a bioszféra fogalmának megalkotója.
- 13 Francia filozófus, jezsuita lelkész, aki tanulmányait a paleontológia és a geológia területén végezte.
- 14 Szerződések, cserék is ebben a formában jönnek létre.
- 15 Ebbe a kategóriába a tárgyasult informatikai eszközök – mint amilyen egy asztali PC – nem önmagukban értendők bele, hanem mint a számítási kapacitás, mely a félvezető technológia rohamos fejlődésével ma már ugyan rendelkezésre áll akár egy asztali gép formájában is, de a mozgalom

- megindulta előtt akár csak néhány évvel, de még inkább néhány évtizeddel igencsak szűkös erőforrásnak számított, melyért versengenie kellett a kutatóknak, tanároknak, diákoknak egyaránt. A másik fontos feltétel, a szabad fejlesztői eszközök – melyek további szabad szoftverek létrehozását tették lehetővé – fejlesztésében a GNU projekt[**Hiba! A hivatkozási forrás nem található.**], illetve annak tagjai szereztek elévülhetetlen érdemeket.
- 16 A jelen állapotokat figyelembe véve két aggály is felmerül. Az egyik, hogy a projektek számának és méretének növekedési üteme kezelhető-e, illetve, hogy a közösség képes-e kinevelni a saját utánpótlását.
  - 17 Melyek ebben az esetben a külvilág számára is hasonló, vagy még nagyobb értéket jelenthetnek.
  - 18 Olyan szoftver, mely annyira sikeressé válik, hogy a piacról minden más alkalmazást sikerül kiszorítania.
  - 19 Egyébiránt ennek igénye a *Unix*-os hagyományokból is következik.
  - 20 Ilyen lehet például egy grafikus függvénykönyvtár, mint például a *GTK+*, vagy a *Qt*, melyek kifejlesztése önmagában is komoly feladat, aminek nehézségeivel egy egyszerű grafikus alkalmazásnak (például CD-nyilvántartó) már nem kell megküzdnie.
  - 21 Főként, hogy a nyílt forrású szoftverek fejlesztői választhatják saját projektjükhöz az *LGPL*-t, mely lényegesen engedékenyebb bizonyos, a licenct feltételeken technikai módon könnyítő kérdésekben, melyek tárgyalására jelen dolgozatban nincs mód.
  - 22 Természetesen van mód a szabad szoftveres fejlesztők javadalmazására, ezt a licencek semmilyen módon nem gátolják, hiszen az angol „free” kifejezés a szabadságra és nem az ingyenességre utal.
  - 23 Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor alapján osztják fel elit, közép és „alsó helyzetűek” csoportjára. A mutatott hasonlóságok és különbségek vizsgálata is az általuk használt szerkezetben történik, amit tükröznek az alfejezetek címei is.
  - 24 Erre volt példa Richard M. Stallman 2009 márciusi budapesti látogatása is, ahol az előadó sajátos stílusa, radikalizmusa számos félreértés forrása volt.
  - 25 Ezekre példa Magyarországon a teljesség igénye nélkül a Hungarian Unix Portal, Magyar Linux Portál, vagy az Ubuntu közösség magyar oldala.
  - 26 Ez a fajta ismétlődés neme lehet azonos a nyomtatott sajtó vagy az elektronikus média napi, heti, havi rendszerességével, ugyanakkor egy blog vagy egy hírportál RSS-en keresztül elérése, egy elektronikus magazin megjelenése ad valamilyen vissza-visszatérő impulzust a közép embere számára, aki maga is kialakíthat egy ritmust azáltal, hogy az oldalakat napi rutinként látogatja.
  - 27 Egyes portálok, magazinok fórumjaiban hosszas eszmecsere, viták alakulnak ki egy adott hír vagy téma kapcsán.
  - 28 Politikaelméleti, jogi, illetve közgazdasági témájú írásairól híressé vált amerikai író, az anarcho-kapitalista közösség vezető alakja.
  - 29 A szabadalmas természetesen bárki számára rendelkezésre bocsáthatja szabadalmi bejegyzése alá eső területek használati jogát, akár ingyenesen, akár valamilyen kölcsönös nem anyagi jellegű megegyezés formájában, ahogy erre számos példa is van
  - 30 Melyhez a munkája révén a munkás hozzájutott.
  - 31 Ilyen összefüggés például a Netfilter Development Workshop, mely évente kerül megrendezésre.
  - 32 Ilyenek lehetnek komplett disztribúciók, desktop környezetek, böngészők vagy akár internetes böngészők, levelezők.
  - 33 Néhány szabad szoftveres projekt jelképpálatát a A.2, más projektek logóit pedig az A.3 függelék tartalmazza.
  - 34 Gyakorlatilag az angol ábécé betűit, a számokat, illetve az írásjeleket jelenti.

- The dan cull weblog. <http://dancull.wordpress.com>.
- Extreme security. http://extremesecurity.blogspot.com/2008/06/firefox-vs-opera-anti-phish%ing-review_30.html.
- Freebsd image gallery. <http://freebsd-image-gallery.netcode.pl/>.
- The gnu art gallery. <http://www.gnu.org/graphics>.
- Netfilter development workshop. <http://workshop.netfilter.org/>.
- The streeb-greebling diaries. <http://streebgreebling.blogspot.com/>.
- Thinkgeek – stuff for smart masses. <http://www.thinkgeek.com/>.
- Wikimedia commons. <http://commons.wikimedia.org/>.
- Workshop linux. <http://www.workshop-linux.com>.
- Microsoft and novell announce broad collaboration on windows and linux interoperability and support. *Microsoft PressPass*, 2006. <http://www.microsoft.com/presspass/press/2006/nov06/11-02MSNovellIPR.msp% x>.
- 30 coolest and funniest tux icons. *Tech Source from Bohol*, 2008. <http://www.junauza.com/2008/03/30-coolest-and-funniest-tux-icons.html>.
- Alapítvány a Szabad Szoftverek Magyarországi Népszerűsítéséért és Honosításáért. <http://www.fsf.hu>.
- anarki. A windows olyan, mint a heroin. *index.hu*, 2009. március 14.
- Mark (szerk.) Bohannon, Paul-Glazer. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, 1986.
- Compiz. <http://www.compiz.org/>.
- Pierre Teilhard de Chardin. *Az emberi jelenség*. Gondolat Könyvkiadó, 1980.
- Dr. Nádas Ferenc – Dr. Körmendi Lajos. *Az értékelemzés elmélete és gyakorlati alkalmazásai*. MicroVA Fejlesztő Bt., Budapest, 2004.
- David D. Friedman. *Law's Order: What Economics Has to Do with Law and Why It Matters*. Princeton University Press, 2000. http://www.daviddfriedman.com/laws_order/.
- Free Software Foundation. *GNU General Public License, version 2*. Free Software Foundation, Inc., 2007. <http://www.gnu.org/licenses/gpl.html>.
- Groklaw. The novell-microsoft patent agreement resource page. <http://www.groklaw.net/staticpages/index.php?page=20061218045851480>.
- Ubuntu Magyar Közösség. <http://ubuntu.hu>.
- John Locke. *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat Könyvkiadó, 1986.
- Marcel Mauss. Tanulmány az ajándékról. *Café Babel*, (23).
- Eben Moglen. A gnu gpl betartatása, 2001.
- Craig Mundie. The commercial software model. *Microsoft PressPass*, 2001. <http://www.microsoft.com/presspass/exec/craig/05-03sharedsource.msp>.
- Florian Müller. *NoSoftwarePatents.com*. 2005. <http://www.nosoftwarepatents.com/>.
- Hungarian Unix Portal. <http://hup.hu>.
- Magyar Linux Portál. <http://linux.hu>.
- Erik S. Raymond. *Homesteading the Noosphere, The Cathedral the Bazaar*. O'Reilly, 1999.
- Erik S. Raymond. *How to become a hacker*, 2001.
- Erik S. Raymond. *How to ask questions the smart way*, 2001, 2006.
- Erik S. Raymond. *A katedrális és a bazar*. Kiskapu Kft., Budapest, 2004.
- Edouard Le Roy. *Les origines humaines et l'évolution de l'intelligence*. 1928.
- syi. *Cselekvésemélet dióhéjban*. Typotex Könyvkiadó, 2008.
- Pfeiffer Szilárd. A szabadságharcos. *Computerworld*, XL. évf. 14. szám.
- Wikipedia. Ascii art. http://en.wikipedia.org/wiki/ASCII_art.
- Wikipedia. Patent troll. http://en.wikipedia.org/wiki/Patent_troll.
- Szedlák Ádám. Aki bottal sem nyúl windowshoz. *[origo]*, 2009. március 16. Szedlák Ádám. „bill gates lekommunistázott” – richard m. stallman, free software foundation. *Magyar Narancs*, XXI. évf. 12. szám.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor. *Rejtjelek 2*. Sajtóház Könyvkiadó, 1995.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor. *A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei*. Sajtóház Kiadó, 2006.
- Fodor Árpád. *A munkás, de csodálatos értékelemzés*. MicroVA Fejlesztő Bt., Budapest, 2004.

MŰHELYBESZÉLGETÉS EGY KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI KÖNYV KAPCSÁN

A Magyar Kommunikációtudományi Társaság – mint minden jó tudományos társaság – a keretében működő szakosztályokat tekinti tevékenysége valódi színterének. Az MKTT Kommunikációelméleti Szakosztálya (<http://sites.google.com/site/kommelm/>) 2009. június 6-án az ELTE TáTK Kari Tanácstermében műhelybeszélgetést kezdeményezett Terestyéni Tamás *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig* (Budapest, AKTI–Typotex, 2006) című könyvéről. A szakosztály referenseket kért fel arra, hogy vessenek fel olyan kérdéseket, amelyek megvitatásra érdemesek a könyv szerzőjének bevonásával. (Sem a könyv kiválasztása, sem a referensek felkérése, sem a műhelybeszélgetés nem Terestyéni Tamás kezdeményezése volt. Minderről csak akkor értesült, amikor az MKTT programjába vette a könyvről szóló beszélgetést.) A felkért referensek a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció Doktori Programjának diákjai voltak (szigorúan ábécé rendben): Bokor Tamás, Demeter Márton, Huszár Orsolya, Kéri Rita, Myat Kornél.

A beszélgetés végén a szakosztályvezető javasolta, hogy a felvetésekből írásos recenziók is szülessenek, és egyben kérte a könyv szerzőjét, hogy ezek megjelenhessenek a *Jel-Kép*ben, amennyiben elérik a lap által megkövetelt színvonalat. Minthogy itt valamilyen összeférhetetlenség merül fel – ti. a könyv szerzője és a lap főszerkesztője ugyanaz a személy –, Terestyéni Tamás hezitált, hogy elfogadja-e ezt a kérést. Az, hogy most írásban is megjelennek ezek a gondolatok és a rájuk adott reflexiók, a tudományos diskurzus elfogulatlanság elvének/eszményének megerősítése.

A Kommunikációelméleti Szakosztály a továbbiakban is teret kíván adni a júniusihoz hasonló workshopoknak azzal a felismeréssel, hogy a kommunikációval foglalkozó és különösen a kommunikációelméleti relevanciájú könyvek, amelyek akár diákokat, akár szakembereket, akár laikusokat megszólítva jelennek meg, az általuk teremtett reflexiók ür betöltését követelik azoktól, akik a tudományosság hivatásosaiként képviselik ezt a területet.

Köszönjük Terestyéni Tamásnak, hogy az ő munkájával adott erre először lehetőséget erre az MKTT Kommunikációelméleti Szakosztálynak.

Hamp Gábor
MKKT KeSZ

TÁRSADALMI RENDSZER – MIBŐL SZERVEZŐDIK A TÁRSADALOM?

Észrevételek Terestyéni Tamás Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig című könyvéről

Terestyéni Tamás a magyar tudományos közéletben úttörő lépést tett, amikor arra vállalkozott, hogy szintetizáló munkát alkot a kommunikáció tudományterületének különböző jelenségeiről. Az így létrejött, tankönyvként jól használható kötet igyekszik logikus rendszerbe foglalni mindazokat az interdiszciplináris és kifejezetten kommunikációtudományos ismereteket, amelyekből az elmúlt tizenöt-húsz évben a magyar felsőoktatásban kifejlődött az önálló kommunikációoktatás és -kutatás. A hasonló tematikájú, magyar nyelven készült tankönyveket és egyetemi jegyzeteket figyelembe véve kijelenthető: a fenti című kötethez hasonló átfogó írásmű 2006 előtt nem jelent meg honi szerzőtől a könyvpiacra. A korábbi kötetek jobbára arra vállalkoztak, hogy a kommunikációnak egy-egy részterületét, illetve specializált alkalmazási terepét írják le. Terestyéni Tamás az információelmélettől a kommunikáció evolúcióján keresztül egészen a rendszerváltás utáni magyar közkommunikáció statisztikai és történeti adalékokkal megtámogatott jellemzéséig jut el, miközben igyekszik a kommunikáció jelenségkörét az intencionalitás, illetve a grice-i természetes és nem természetes jelentés fogalmára felfűzni. Mindezt úgy teszi, hogy az olvasó rendelkezésére bocsát egy értékes bibliográfiát is, amely számos ablakot nyit a további tájékozódáshoz – ezeket az ablakokat azonban a törzsszövegben hely hiányában időnként zárva hagyja. A kommunikáció a kötetben mindvégig úgy mutatkozik meg, mint a felismertetés, a felismertetés felismerése és a felismertetni kívánt információ megértésének háromszótagú egysége. Ez a felfogás különösen a társadalmi kommunikáció kontextusában válik izgalmas, vitára ingerlő gondolattá, ezért az alábbiakban a könyv 10. és 11. fejezetének tükrében vizsgálom meg a társadalom kommunikatív konstrukciójának főbb kérdéseit.

A szerző *A kommunikáció a társadalmi szükségletek, funkciók és rendszerek kontextusában* című fejezetet az ágensok és szerveződések viszonyának, valamint az ágensok szükségleteinek taglalásával indítja, beemelve egy jól ismert szakszót, a (kommunikáló) ágens fogalmát. Jóllehet, 2008 előtt a kommunikáció participációs elméletének nem volt egységes összefoglaló kötete a könyvpiacra, a szerző – éles szemmel – már hivatkozik egy 2004-es tanulmányra, amely az ágens mint problémamegoldó egység fogalmát vezeti be a köztudatba. Csupán kronológiai szempontból említendő, hogy az idézett tanulmány óta az ágens fogalma két részre bomlott a participációs teórián (PTC) belül. Ami 2004-ben még egységként szerepelt, azóta kétszótagú lett, s elkülönült a PTC fogalmi körében az aktor (a szociológia terminus *technicus*a alapján az ágensnek az a része, amelynek hatása a környezetében megmutatkozik), és a saját világ (azaz olyan belső működések, felkészültségek, késztetések etc., amelyekhez magának az ágensnek ugyanúgy nincs közvetlen hozzáférése, ahogyan a környezetének sem). Az itt szereplő ágens fogalom a PTC

jelenlegi állapota szerint inkább az aktorfogalomnak feleltethető meg, mert az ágens aktori mivolta vesz részt a társadalmi rendszerek kialakításában.

A fejezet további részében materiális szükségletek, információ- és tudásszükségletek, társas szükségletek (kapcsolatok és identitás), kommunikációs, szerveződési és kulturális szükségletek különülnek el mint társadalomszervező tényezők. Jóllehet, a lista elfogadható és kimerítő, mégis felmerülnek egyszerűbb modellek is a hierarchikusan szerveződő szükségleti szintek megkülönböztetéséhez. Lehetséges alternatívaként elég csak Abraham Maslow-nak a pszichológiában sokszor idézett ötszintű piramisábrájára vagy Clayton Alderfer háromszintű ERG-modelljére utalni, amelyek – az idézett felosztáshoz hasonlóan – így vagy úgy szintén tartalmazzák a közösségi szükségletek és az ebből eredő kommunikációs szükségletek motívumát. A kötetben szereplő leírás alapos, a tanulhatóság és megérthetőség szempontjából azonban kívánatos lenne egy vagy két említett, kevesebb elemmel dolgozó modell felvázolása is.

A társadalmi szerveződések vizsgálatának legizgalmasabb kérdése azonban nem is a modellválasztás kapcsán merül fel, hanem egy szinttel „feljebb”, az elemzés fókuszának megválasztásakor: kit – pontosabban mit – tekintünk a kommunikatív szerveződés alapegységének? A könyv elején az információ és a kommunikáció viszonyának taglalására kerül sor, majd pedig a par excellence kommunikációs jelenség meghatározása következik. Nem kap explicit magyarázatot ugyanakkor, hogy ez csak emberi és állati, vagy netán (biológiai értelemben vett) szubhumán, és esetleg technológiai (értsd: gépi) környezetben is értelmezhető-e. A definíció mindenestre nem zárja ki egyértelműen egyik lehetőséget sem, alkalmazhatóságának pontos köre így homályban marad.

A kommunikáció definiálásán túllépve felmerül még egy ugyanilyen fontos, tisztázatlan probléma: miként juthat el az elemző az információközléstől, illetve -átviteltől a társadalmi rendszer-kialakulás motivációinak és a szerveződések fajtáinak ismertetéséig úgy, hogy közben nem veszíti el a lába alól a talajt bizonyos hiányzó logikai lépcsőfokok miatt. A modern társadalmak funkcionális alrendszerivel kapcsolatban a szerző megjegyzi: „[A 250–251. oldalon közölt] felosztás ugyan nem minden részletében követi a társadalmi szerveződések rendszerszemléletű/funkcionalista megközelítésének elkötelezett tekintélyek munkáit (Parsons 1951; Weber 1956; Luhmann 1982 stb.), és természetesen azt sem állíthatjuk, hogy tipológiánk kimeríti a lehetőségeket és maradéktalanul adekvát a tárgyhöz, annak a célnak azonban reményeink szerint megfelel, hogy olyan egyszerű és áttekinthető keretet adjon, amelyben az alapvető szükségletek és funkciók vonatkozásában jól elhelyezhetők a fontosabb társadalmi szervezetek, intézmények és az általuk megtermelt javak és értékek”. Ezt követően bemutatja a gazdaság, a védelmi rendszer, az állam, a jogi alrendszer, a politikai alrendszer, a közösségképző alrendszer, a kultúra, a reprodukciós, a szociális, valamint a kommunikációs alrendszer funkcióit és a bennük termelt javakat, illetve példákat hoz ezek jellegzetes szervezeteire, intézményeire.

Ha a társadalmi rendszer és alrendszerének kialakulását kommunikáció révén gondoljuk el, a társadalmi szerveződés kommunikatív jellegének – elvileg – minden funkcionális szinten tetten érhetőnek és kimutathatónak kellene lennie. Ezzel szemben a bemutatott táblázatban a társadalom funkcionális alrendszerei között a kommunikációs csak egy a tíz egyenrangúként feltüntetett alrendszer között. Ahhoz, hogy határozott struktúra jöhessen létre az alrendszerek – a szerző bevallása szerint sem teljes – felsorolásában, kézenfekvő lenne egy olyan deskriptív keretet választani, amely legfeljebb hármas tagolással dolgo-

zik, és magába foglalja mindazt, ami a kötetben „rendszerként”, illetve „alrendszerként” feltűnik, ráadásul úgy, hogy a kommunikációt fölébe helyezi a többi alrendszernek, mint fő rendszerszervező tényezőt. Konkrét javaslatként a fent idézett Niklas Luhmann funkcionalista megközelítése kínálkozik. E szerint a társadalmi rendszerben háromféle alrendszer (luhmanni terminológiával élve: médium) vesz részt, amelyek segítik a rendszerszervező kommunikációt. Ezek: a nyelv (amely a közvetlen észlelhetőség határait átlépve jelek révén oldja el a kommunikációt az „itt és most” kötöttségétől), a kiterjesztő médiumok (amelyek a kommunikált tartalom elérhetőségének esélyét fokozzák, pl. az írás, a televízió, a különböző kommunikációs célú intézmények etc.) és a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok (pl. a jogi és gazdasági hatalom, a tudományos tekintély, az igazság, a művészet, az erkölcsi szabályok, mint a társadalmi rend képzésének alapvető faktorai). Hasonló elvet követve magyarázza Loet Leydesdorff a kommunikációt, mint társadalomszervező erőt, amikor például az egyetem-kormányzat-ipar hármasspiráljáról beszél, s azt a kérdést teszi fel: önszerveződő-e a társadalom? (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy nem kell funkcionalistának lenni ahhoz, hogy a közösség- és társadalomképződésben a kommunikációt tekintsük legfőbb szervező erőnek. Ugyanezt teszi ugyanis a fenomenológiai módszer két követője, Peter L. Berger és Thomas Luckmann *A társadalmi valóság felépítése* című tudásszociológiai értekezésében.)

A *Kommunikációelmélet* című kötet 252. lapján *A funkcionális alrendszerek kölcsönhatásai* című alfejezet kapcsán egyre határozottabban exponálódik a kérdés: vajon létezhet-e kölcsönhatás – a szó kibernetikai értelmében vett – kommunikáció nélkül? A kibernetikai megközelítés és a par excellence kommunikációfogalom gépi, illetve szubhumán környezetre való alkalmazását indokoltta teszi, hogy a McQuail-féle kommunikációs funkciók között olyan elemek is szerepelnek – pl. a különbségek és a hasonlóságok meghatározása, a visszajelzés, a formális hálózatok fenntartása, a külső környezet figyelemzése, a kommunikációs kontaktus fenntartása stb. –, amelyek már a korai rendszerelmélet egyik kidolgozójának, a biológus Humberto Maturánának a kutatásaiban is megjelentek, ott még egyértelműen a sejtek közti hálózati tevékenységre alkalmazva. Eszerint tehát nem zárható ki a kommunikáció fogalmából az emberi és állati közegektől különböző rendszerek kommunikációja sem.

E ponton, a 11. fejezet (*Társadalmi szerveződés és kommunikáció*) elején érkezik el az olvasó a társadalmi rendszereket érintő legfontosabb kérdéshez: tulajdonképpen miből szerveződik a társadalom? A kötet elején a szerző az információfogalommal törekszik megalapozni a kommunikáció fogalmát. A társadalmi rendszerek azonban nem információból szerveződnek, hanem a rendszert alkotó egyedekből és a szükségleteik nyomán kialakított kommunikáció(k)ból; az információátvitel nem magát a társadalmat, hanem az ágensek között kialakítandó hálózatot hozza létre, amelynek csomópontjain – az ágenseken – keresztül kommunikatív jelenségek zajlanak le. Ez a megállapítás azért problémás, mert azt sugallja, hogy az információátvitel alapvetően folyamatként képzelendő el: időben játszódik le, kezdő- és végpontja van, s e kettő között a résztvevő ágensekben valamiféle minőségi változás (megértés, információmennyiség-gyarapodás, esetleg attitűdváltozás) megy végbe. A társadalmi kommunikáció azonban állapotként is felfogható, s ez a megközelítés alapvetően más kommunikációfogalmat használ, mint a klasszikus folyamatmodellek (amelyeket szerzőik egyébként eredetileg elsősorban személyközi kommunikációs helyzetek modellezésére alkottak). Ha kizárólag folyamatként

fogjuk fel a társadalmi kommunikációt, akkor ad absurdum akár az is kijelenthető: abban az időpillanatban, amikor a társadalmat alkotó ágensek között éppen nem zajlik semmilyen – tranzaktív értelemben vett – kommunikatív jelenség, az ágensek halmaza megszűnik társadalomnak lenni. A probléma megoldását ismét a funkcionista szemléletű társadalommodellezés szolgáltathatja.

A társadalmi kommunikáció – funkcionista megközelítésben – nem információátvitel, hanem az értelem közös aktualizálása, az információközlés megértés szelektív egymásra hatása. Ebben a felfogásban elválik egymástól a közölt információ és a megértett közlés fogalma, azaz mivel bizonytalanná válik, hogy a kommunikált tartalmat a társadalom többi tagja megérti-e, szükség lesz valamiféle egyeztetésre, közös jelentéstulajdonításra. Ebben a tevékenységben nem az időbeliség játszik döntő szerepet, hanem a jelentés összehangolt szabályozása. Másképpen: a társadalom nem ágensekből, hanem kommunikációkból tevődik össze, s ezek a kommunikációk *állandóan* jelen vannak a társadalomban, megerősítve a kommunikáció állapot jellegének gondolatát. A társadalomszervező tényezők leírásához tehát rendelkezésre áll egy olyan funkcionista szemlélet, amelynek alkalmazása a kötetben említett számos problémára tud használatos megoldásokat adni.

Terestyéni Tamás tekintélyes mennyiségű hivatkozással látta el a szerveződési elvekről és típusokról alkotott fejezetet. Rövid és lényegre törő összefoglalása érthető, hiszen egy, a kommunikáció tágan értelmezett fogalmáról szóló egyetemi tankönyv keretein belül nincs mód részletesen elemezni a különböző társadalomtudományi iskolák elképzeléseit a szerveződési formákról. A fenti eszmefuttatás csupán azt az egy problémát hivatott exponálni, hogy homályban marad a társadalomszerveződés alapegységének kérdése. A fejezet nem foglal egyértelműen állást abban, hogy az ágensek hálózata vagy a kommunikációk hálózata játszik-e elsősorban szerepet a társadalomszerveződésben. Kérdéses továbbá, hogy a társadalom alrendszerre, a különböző intézményekre, szervezetekre ugyanúgy állnak-e a kötetben leírt megállapítások, mint a társadalomra, mint rendszerre. Mindezekkel együtt a *Kommunikációelmélet* című kötet értéke kiemelkedő, nemcsak hiánypótló jellege miatt használható jól, hanem mert egy könyvben gyűjti össze a kommunikációkutatás aktuális eredményeit, és megfelelő kiegészítést ad az érdeklődők számára a további tájékozódáshoz.

MIFÉLE MÉZ?

Megjegyzések Terestyéni Tamás *Kommunikációelmélet.*

A testbeszédtől az internetig című könyvéhez

„Fajtamézekről akkor beszélünk, amikor a méz készítéséhez használt nektár túlnyomó része a megnevezés szerinti növényről származik. A méhészek a megfelelő termelési technológiával biztosíthatják a fajtamézek tisztaságát. Ennek alapfeltétele a lépek üresre pergetése a fajtaméz gyűjtése előtt, valamint az adott növény virágzásának időpontjában a méhállomány megfelelő helyre vándoroltatása. Amennyiben a méhek egy elég nagy területen virágzó azonos fajú növényállományról a kellően tiszta lépekbe gyűjtik a mézet, akkor a méhész megfelelő tisztaságú fajtamézet pörgethet ki. Ha a méhek gyűjtési területén belül egyszerre több növényfaj is virágzik, és ezeket a méhek egy időben látogatják, akkor a begyűjtött nektárból vegyes virágméz készülhet. A fajtamézek minősítése a méz virágportartalmának vizsgálatával, valamint érzékszervi vizsgálattal történik.”
www.magyarmez.hu

A fenti idézet azt kívánja sugalmazni, hogy ebben a recenzióban miféle vizsgálódásra számíthat az olvasó. Hogy Terestyéni Tamás könyvének elemzése fontos, azt mi sem indokolja jobban, mint hogy az általa készített méz rendkívül értékes és finom, ez pedig közkelettségében megmutatkozik. Mindennek illusztrációja például az, hogy e sorok szerzője két hónapja képtelen a könyvtárakban szabad példányra bukkanni, pedig csak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár huszonkilenc könyvvel rendelkezik.

A megízlelés mellett két további analógia is kínálkozik. Az egyik egy alapvető dologra utal, ti.: minden vizsgálat előfeltétele, hogy legyen mit vizsgálni – vagyis az érdemi munkát a méz készítői végzik. Az, hogy Terestyéni munkájáért köszönettel tartoznak az azt vizsgáló kommunikációkutatók, így nem is kérdés. A másik ingyencseknek szól – és jelen írás főként őket célozza meg. Ők *vagy fajtamézet* választanak, és amit elvárnak, az a tisztaság, vagy pedig *vegyes mézet*: ekkor viszont pontosan szeretnék látni az összetevőket.

A reprezentációról

Ez az írás perspektívája szerint analitikus és speciális. Az 'analitikus' itt arra utal, hogy főként fogalmi tisztázásra törekszik, illetve ehhez ajánl eszközöket; a 'speciális' pedig arra, hogy a könyv egy részéhez, ti. a *Reprezentációk* című fejezethez és az ezzel szorosabb kapcsolatban álló részekhez kíván hozzászólni.

Mind a fogalom bevezetésének módja, mind annak használata, illetve a bibliográfia alapján is elmondható, hogy a szerző a 'reprezentáció' fogalmát a kognitív tudománnyal összhangban szerepelteti. Mindazonáltal a szerző nem hivatkozik arra, hogy a KT-szemlélet egy a lehetséges felfogások közül, s így a reprezentáció KT-ban bevett használata sem mond sokat 'a reprezentáció'-ról. Az eredeti alkalmazási terep kétségtelenül a filozó-

fia, szemiotika, a művészetelméletek és a logika lenne. Ez a probléma kétféleképp is orvosolható.

Az első megoldás lehet, ha a szerző tisztán KT reprezentációfogalommal operál, ebből később levezethető a – talán még inkább vitatható – mentális reprezentáció fogalma. Ekkor viszont ezt a KT megközelítést explicit formában ki kell mondani, ennek következménye pedig a mentális reprezentáció terminus technicusként való bevezetése. A perspektíva explicit kimondása különösen azért fontos, mert a reprezentációk KT-beli *klasszifikációja* jelentős mértékben eltér a – bizonyos értelemben autentikusabb – szemiotikai klasszifikációtól, vagyis nem egyszerű terminológiai különbségekről van szó. A következőkben néhány példa következik, amelyekben a terminológia és a perspektíva (ebben az esetben: reprezentáció KT – fogalma és kognitív tudomány) elválaszthatatlansága megmutatkozik. A **vastagon szedett** részek azokat a nyilvánvaló helyeket mutatják, ahol a perspektíva speciális jellegét explicit módon kimondják. A szövegekben néhány, a(z) elsősorban mentális) reprezentációkkal kapcsolatos probléma is fellelhető, valamint kimutatható – ha nagyon halványan is –, hogy a kognitív tudomány szövegeiben is fellelhetők törekvések „wannabe szemiotikai plauzibilitásra”.

A reprezentáció fogalma a kognitív tudományokban

Von ECKARDT (1999) bevezetése szerint a **tudás – reprezentáció (KR) az információ pontos kódolása és utilizálása a kogníció számítási modelljei számára**. A kutatások megoszlanak a szerint, hogy törekednek-e lingvisztikai vagy logikai plauzibilitásra, vagy egyszerűen fejlesztésről van-e szó, mint az A. I. kutatások esetében. A tudásreprezentáció használata során a KT általában nem foglalkozik tisztán filozófiai kérdésekkel, noha kapcsolódik olyan filozófiai témákhoz, mint a mentális reprezentációk analízise, a deduktív következtetés, a nyelvfilozófia és a filozófiai logika. A KR azon irányzatát, amely vagy a reprezentációs formalizmussal, vagy az ebben kódolt információval foglalkozik, szakértői rendszerek kutatásának nevezzük (knowledge engineering). A kutatások filozófiai integritása vagy eleganciája kevésbé fontos, mint gyakorlati hatékonysága. Jerry Hobbs (1985) szerint ezért a KR alapköve az *ontológiai promiskuitás*. A KR ontológiáját a konceptuális szótár adja, amely a megfelelő fogalmak formalizált gyűjteménye. A formalizmusnak ezenkívül szüksége van egy jól formált szintaxisra, egy használható szemantikára, és számítási vezérelhető következtetési szabályokra.

Ahhoz, hogy megértsük a mentális reprezentációk (MR) természetét, **melyet a kognitív tudósok posztulálnak** azért, hogy megmagyarázzák az emberi és állati kogníció számtalan aspektusát, hasznos lesz a reprezentációt általában tárgyalni. Von Eckardt Peirce nyomán a reprezentáció 4 fő aspektusát különbözteti meg: (1) valamely hordozó által ölt testet (2) van tartalma, vagy egy vagy több objektumot reprezentál (3) van valamiféle reprezentációs „alapja” (4) interpretálható (tehát reprezentációként tud funkcionálni) valamely interpretátor számára. **Ha elfogadjuk a kognitív tudomány alapvetését**, miszerint az elme/agy egy számítási berendezés, akkor azt mondhatjuk, hogy a mentális reprezentáció hordozói számítási struktúrák vagy állapotok. E struktúrák vagy állapotok specifikus természete attól függ, hogy az elme/agy milyenféle komputerként van **hipotetizálva**. (lásd lokális vagy elosztott reprezentációk kérdése).

A másik vitás kérdés az MR tartalmára vonatkozik (például lehet a reprezentációt strukturális izomorfiaként felfogni (Palmer), vagy kauzális-történetiként (Devitt 1981, Sterelny 1990), amely szerint oksági lánc vezet az objektumtól a reprezentációig), vagy biológiai funkcióként (Millikan 1984), vagyis valamiféle „intencionális ikonként” tekinteni.

Nem minden kognitív tudós tartja szükségesnek a mentális reprezentációk tételezését. Stick (1983) szerint például, ha összevetjük az elme tisztán szintaktikai teóriáját (STM) a mentális reprezentációkkal dolgozó teóriákkal, akkor az STM kerül ki győztesen. A reprezentációs megközelítések problematikusak és nehézségekbe ütköznek, amikor a gyermekek, 'primitív' emberek vagy mentálisan/neurálisan sérült személyek kognícióját próbáljuk leírni. Az STM-ben ezek a problémák nem merülnek fel.

Még keményebb kritikák találhatók a mentális reprezentációkkal szemben Judge (1895) és Horst (1996) munkáiban. Judge elfogadja a reprezentáció pierceianus triadikus felfogását (Reprezentációhordozó, Objektum, Interpretáns). Azt mondja, hogy az interpretáns számára szükséges egy ágens, aki egy intencionális aktust hajt végre, melyben megérti, hogy a reprezentációhordozó az objektumot reprezentálja; ez pedig a mentális reprezentációkkal kapcsolatban problematikus. Hogy R-et, mint O reprezentációját érthesse meg, az ágensnek szükségszerűen nem mediált (vagyis közvetlen) elérhetőségre van szüksége O-hoz. De ha azt mondjuk, hogy minden kogníció mentális reprezentációkon keresztül mediálódik, akkor ezzel (R-O) lehetetlenséget állítunk. (Másik probléma, amit Judge nem említ, a következő: nyilvánvaló, hogy az R-O séma a mentális reprezentációk kapcsán végtelen regresszushoz vezet). Horst (1996) szerint is alapvetően zűrzavaros a kognitív tudomány azon törekvése, hogy az intencionalitást MR-al próbálja magyarázni. A MR általában szimbólumként van elgondolva. De a szimbólum, a standard szemantikai értelemben konvenciókat involvál, mind jelentésére, mind szintaktikájára való tekintettel. És mivel maguk a konvenciók is eleve intencionalitást feltételeznek, az intencionalitás maga nem magyarázható a mentális reprezentációkkal. Ha alternatívaként a MR-t technikai kifejezésként értjük, ez sem segít, mert a kognitív tudomány továbbra is adós marad a mentális szintaxis magyarázatával.

THAGARD (2005) szerint a KT azt tanulmányozza, hogyan működik a gondolkodás: a problémamegoldás, a döntés, a tanulás, a koncepciók kidolgozása és egyéb kognitív folyamatok. Ehhez az elme tanulmányozása elengedhetetlen. A KT leginkább komputeres metaforákat használ az elmeműködés leírására. **A legtöbb KT-tudós azt gondolja**, hogy tudásaink mentális reprezentációk formájában találhatók az elmében. Nem mentális reprezentáció például ez az írás a papíron. A mentális reprezentációk lehetnek szabályok, fogalmak (például új terminusok is), képek, analógiák (ilyenek a sztereotípiák is) stb. Az információk nem egyszerű kumulációt alkotnak az elmében. **A KT szerint a mentális reprezentációkkal végrehajtott mentális műveletek (mental procedures) produkálják a gondolkodást és a cselekvést.**

A következőkben Thagard bemutatja a KT-módszereket – és fogalmakat – alkalmazó speciálisabb területeket. Érdeemes megfigyelni, hogy az építőköveknek – melyek közül a reprezentáció az egyik legfontosabb – milyen meghatározó szerepe van az építmény vonatkozásában.

A kognitív pszichológusok használnak komputeres metaforákat, fő területük azonban az emberekkel való kísérletezés, tanulmányozás, gyakorlat. Különböző fajta gondolkodási folyamatokat tanulmányoznak kontrollálható feltételek – labor – mellett. Például a deduk-

tív következtetés hibáit, a koncepcióformálás módjait, a mentális képekkel való kalkuláció sebességét, az analógiás problémamegoldást stb. az elme tanulmányozásánál nem elégszik meg a félrevezető introspekcióval. Különböző irányokból közelíti meg az elmeműködést – ez ugyanis feltétele annak, hogy a KT-tudománynak legyen nevezhető. Tudjuk, hogy a teória empiria nélkül üres, az empiria teória nélkül vak. A kognitív pszichológiának is van elméleti közelítése az elméről. Ehhez olyan komputerekre volt szükség, amelyekkel modellálni lehetett az alapvető gondolkodási folyamatokat, vagyis a reprezentációkat és a műveleteket. Az A. I. kutatók ehhez jól jöttek: a komputerek tervezése és kivitelezése, valamint a velük való kísérletezés a fő érdeklődési körük. Ezek a komputációs modellek kéz a kézben járnak a kognitív pszichológiával. Ugyanakkor nagyon fontos, hogy az AI-kutatások különböző, sokféle metódust dolgozzanak ki a reprezentáció – kalkuláció folyamataira, és viszonylag függetlenek tudjanak maradni ebben a kísérleti pszichológiától. A *kognitív nyelvészek* legfőbb teoretikus feladata olyan grammatikai princípiumok azonosítása, amelyek az emberi nyelv bázis – struktúráját hordozzák. Az identifikáció úgy működik, hogy megállapítják a nyelvtanilag helyes és helytelen szerkezeteket, és a nyelvtan elmondja, mi a különbség. ('Béla eltalálta a labdát' vs. Béla labdát a eltalálta'). A *neuroscience* képviselői is kontrollált kísérleteket végeznek, azonban ők kifejezetten az agyat vizsgálják. Nem – humán kísérleteket folytatnak főként, elektródákkal és egyéb módszerekkel vizsgálják például a neuronok tüzelését. Embereken csak 'finom' módszerekkel kísérleteznek, ami csak az utóbbi évtizedekben vált lehetővé a fényképezőeljárások megszületésével (PET, fMRI stb.). Másik módszere a léziókkal élők megfigyelése. A kognitív pszichológiához hasonlóan teoretikus és kísérleti tudomány egyben, és az elméletfejlődés sokat merít a mesterséges neuronhálózatok területén mutatkozó eredményekből. A *kognitív antropológia* az emberi gondolkodást kiterjeszti a kultúrára. A gondolkodás különbségeit és hasonlóságait kutatja különböző kultúrákban. Fő módszerük az etnográfia, amely meg kívánja a közös életet és interakciót a kísérletben részt vevő kultúra tagjaival. Ez a résztvevő megfigyelés szükséges ahhoz, hogy a közösség kulturális és kognitív viselkedése megfigyelhető legyen. Tipikus kognitív antropológiai kísérlet például a kultúrák közti különbség és hasonlóság tanulmányozása a színekre használt szavak vonatkozásában. A filozófia úgy kapcsolódik a KT-hoz, hogy kérdéseket címez neki, illetve segíti az elméletalkotásban. Teoretikusan vizsgálja a gondolkodást, nem csupán a 'hogyan gondolkodunk', hanem a 'hogyan kellene gondolkodnunk' problémáját is.

Végül álljon itt egy táblázat Thagard alapján, amely a reprezentációk KT klasszifikációjának egy példája. Erdemes megfigyelni, hogy *minek a szempontjából* történik a kategorizálás, és mennyiben alárendelt a komputációs paradigmának. Ennek az osztályozásnak a szempontjai – például a szemiotikai osztályozással – összefésülhetetlennek tűnnek.

Összefoglaló táblázat a komputációs megközelítésekről

	reprezentáció	problémamegoldás	tanulás	nyelv
<i>Logika</i>	Propozíciók Operátorok Predikátumok Kvantifikátorok	Dedukció Plauzibilitás	Generalizáció Abdukció	Elemzés
<i>Szabályok</i>	HA – AKKOR	Keresés Előre – láncolás Hátra – láncolás	Fékezés Generalizálás Abdukció	Grammatika Pronunciáció (kiejtés) Spelling
<i>Fogalmak</i>	Frémek és Slotok Sémák Szkripták	Matching Inherencia Tovaterjedő aktivizáció	Absztrakció a példák-ból Konceptuális kombináció	Lexikon Szemantika
<i>Analógiák</i>	Cél és forrás Ok-okozati kapcsolatok	Vizsgálat Megfeleltetés Adaptáció	Raktározás Séma – alkotás	Metafora
<i>Képek</i>	Vizuális Motoros stb.	Megfeleltetés, Manipuláció	Leképezés Képzelet gyakorlás	Képi sémák
<i>Kapcsolatok</i>	Unitok, linkek	Párhuzamos kizárásos (kényszerű) megfeleltetés	Backpropagation Súlyozás	Kétértelműségek felszámolása, Pronunciáció (kiejtés)

FODOR (1998) a tradicionális kognitív tudomány programjának nevezi azt az elgondolást, hogy a magasabbrendű organizmusok mentális állapotai függvényében cselekszenek. Ezek a mentális állapotok reprezentációsak; valójában nem mások, mint mentális reprezentációk közötti relációk. A tudományos cél a pszichológiában tehát az: megérteni, hogy micsodák a mentális reprezentációk, és a köztük lévő kauzális törvények és folyamatok explicitté tétele. Ez a meghatározás nem csupán a klasszikus KT-t különbözteti meg a konnekcionista felfogástól, hanem – egy tágabb értelemben – a nem-komputációs megközelítésektől is elhatárolja. Érdekes megfigyelni, hogy a neuroscience, mikor reprezentációkról beszél, szintén explicit módon reflektál KT patkoltságára. Ekkor például a mentális reprezentáció szűkebb értelméről beszél. BINDER-HIROKAWA-WINDHORST (2009) *Enciklopédiája* szerint a „mentális reprezentáció” kifejezést gyakran minden olyan mentális dologra alkalmazzák, ami szemantikailag értelmezhető, ti. tartalommal rendelkezik, valamire referál vagy valamiről szól. E széles körbe tartoznak a hiedelmek, gondolatok, emlékek, vágyak, észleletek és minden egyéb mentális jelenség, amely intencionális. De létezik a „mentális reprezentáció” szűkebb konstruktuma is, amely szorosan kapcsolódik a kognitív tudomány programjához. E szerint a mentális reprezentációk olyan teoretikus entitások, ti.: szemantikailag értékelhető partikulárek, melyeket a kognitív elméletek posztulálnak bizonyos mentális folyamatok és állapotok leírásához.

A kognitív tudósok által posztulált mentális reprezentációk különféle rendszerekben használhatók. A klasszikus paradigma szerint ha a kognitív tudós az elmét olyan

komplex rendszertként akarja megérteni, amely információt szerez, átalakít és tárol, vagyis mint komplex szimbólummanipuláló rendszert, akkor a mentális jelenségeket mentális reprezentációk (szimbólumok) **posztulálásával** igyekszik megvilágítani. A konnekcionista paradigma pedig az emberi viselkedést és mentalitást a neurális network mintájára írja le; ehhez is szükség van mentális reprezentációk tételezésére, csak ezek másmilyenek, mint a klasszikus paradigma esetében. **A posztulált, teoretikus „mentális reprezentációk” igen sokféleképp értelmezettek** (például a konnekcionisták szerint a hálózat aktivitási vektorai; Marr szerint 2 és fél dimenziós „szkeccsek”; Kosslyn szerint mentális képek; Johnson-Laird szerint mentális modellek; Fodor szerint a „gondolatnyelv mondatai”; stb.) Ironikus módon a mentális reprezentációk nem ’mentálisak’, mert ezek az elképzelés szerint neuronális vagy más fizikai struktúrák. Abban – a gyengébb – értelemben mentálisak, hogy segítségükkel mentális jelenségeket kívánnak leírni.

A reprezentáció fogalmát az enciklopédia annak ellenére szinte patchwork formájában közli – vagyis struktúrálatlanul –, hogy hivatkozik mind Peirce-re (1935), mind Goodman-re (1976). Állítása szerint – és itt már a tágabb értelemről van szó – a reprezentációk természetesen igen sokfélék: szavak, fotók, festmények, térképek, közlekedési jelek, diagramok, grafikák, kották, röntgenképek, digitális képek stb. Nincsenek valamely korlátozott médiumhoz vagy szintaxisához kötve, és nincs semmiféle korlátja azon dolgoknak, melyeket reprezentálhatnak. A reprezentáció, mint ön-reprezentáció, reprezentálhatja saját magát is, és két különböző dolog is reprezentálhatja egymást. A reprezentációt meg kell különböztetni a pusztá információtól, ti. az információ nem lehet hamis, téves (mert ekkor egyáltalán nem is információ), míg a reprezentáció lehet hamis. Vagyis a füst például nem „reprezentálja” a tüzet, hanem „indikálja” vagy „jelenti”. Nagyon nehéz a szükséges és elégséges feltételeit meghatározni annak, ami valamit reprezentációvá tesz, de van egy konszenzus, mely szerint minden reprezentáció valami helyett áll, denotál vagy referál valamire, vagy valamiről szól.

A reprezentációt Heylighen (1999) is a kognitív tudomány egyik kulcsfogalmának nevezi (a másik nem meglepő módon az információfeldolgozás). Értelmezése szerint **a kognitív tudomány két kulcsfogalma az információfeldolgozás (information processing) és a reprezentáció**. A reprezentáció arra a tényre mutat rá, hogy a feldolgozásnak valamely stabil struktúrára van szüksége a vezérléshez; ennek neve a reprezentáció. E reprezentációban testesül meg az a tudás, melyet a kognitív rendszer felhasznál egy stimulus interpretálására, döntések meghozására, problémák megoldására.

A KT-t érintő filozófiai kérdésekről szólva, Aizawa (2003) épp a kognitív reprezentációk szerepét emeli ki, ugyanis szerinte a területen jelentkező filozófiai kérdések legfőképp a **hipotetikus „kognitív reprezentációk”** struktúrájára és működésére vonatkoznak. A klasszikus teória a következőket mondja: **(1.)** léteznek szintaktikusan és szemantikailag kombinatórikus mentális reprezentációk, ti. különbséget tehetünk szintaktikailag és szemantikailag atomi, illetve szintaktikailag és szemantikailag molekuláris reprezentációk között; **(2.)** a molekuláris reprezentáció tokenje tartalmazza az azt konstituáló reprezentációk tokenjeit; **(3.)** egy molekuláris reprezentáció jelentése részei jelentésének funkciója, és az a mód, ahogy a konstituensek egymással relációban vannak; **(4.)** a molekuláris reprezentáció szintaktikai részei ugyanazokat a konstituenseket tartalmazzák attól a kontextustól függetlenül, ahol előfordulnak; **(5.)** létezik olyan komputációs mechanizmus, amely érzékeny a mentális reprezentációk struktúrájára. Egy rivális teória csak az atomi repre-

zentációkat ismeri el (AR). Egy másik rivális a funkcionális kombinatorika (FC), amely szerint léteznek ugyan kombinatorikus reprezentációk, de nem a klasszikus (1–5) tételek szerint. Az FC szerint a molekuláris reprezentációk pusztán kombinatorikusan épülnek fel az atomokból, vagyis az atomokat nem a molekulák felől kell megérteni.

A fentiekben vázolt, általában a KT keretein belül jelentkező filozófiai problémáknál azonban sokkal alapvetőbb problémákba ütközhetünk, amennyiben a reprezentáció más tudományágakban való használata felől közelítünk.

A reprezentáció a kognitív tudományokon kívül

(A) A problémák első típusa

A reprezentáció koncepciójának KT-beli alkalmazását reflektálatlanul használva a kommunikációelmélet könnyen homályban találhatja magát. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy e problémák egy része könnyen orvosolható, amennyiben a kutató a reprezentáció szemiotikai használatából is merít.

Itt elsősorban a *Kommunikációelmélet*ben felvetett, képi reprezentációkkal, illetve a hasonlóság fogalmával kapcsolatos polémiákra érdemes gondolni. Meg kell jegyezni, hogy a szöveg a 60. oldalon önmagában is logikátlanságokat tartalmaz, ti. a felvett premiszszák (Searle, Goodman) csak azt állítják, hogy a hasonlóság szükséges, de nem elégséges feltétele a képi reprezentációnak. Ez pedig semmiképp nem konkludálhat „a hasonlóság önmagában nem feltétele annak, hogy egy dolog a képszerű reprezentációja legyen valaminek” állításba. A probléma ezen a szinten a ’nem elégséges feltétele’-re való módosítással kiküszöbölhető. Mind a ’hasonlóság’, mind a ’képi’, mind pedig a ’reprezentáció’ fogalma a szemiotikában – és elsősorban Peirce-nek köszönhetően – jóval strukturáltabb és mélyebb analízisnek vettetett alá, mintsem ez az ide citált polémiából kitűnik. Megismétlendő továbbá, hogy ezek a problémák a kognitív tudomány reprezentációfogalma alapján valóban orvosolhatatlanok, és így – sajnálatos módon – a *Kommunikációelmélet* terminológiája sem teszi lehetővé a rendvágást. Szemiotikai kategóriák szerint azonban a homály itt elosztható. Ehhez először is be kellene vezetni a trichotóm jelfogalmat és kategóriáit, mert ezek nélkül a *Kommunikációelmélet*ben citált Horányi-kötet tanulmányai-ból vett mondatok is félreértelmezhetők; ezek bevezetése és a megfelelő szöveghelyeken elvégzett konceptuális analízis után azonban a problémák nagy része helyre kerül. A kérdések mélyebb megértéséhez pedig minimumszükségletként ajánlható Peirce trichotómiái közül legalább három: a jól ismert ikon/index/szimbólum mellett a firstness/secondness/thirdness, illetve a qualisign/sinsign/legisign trichotómiák. A hasonlóság fogalmának elmélyítéséhez pedig különösen hasznos lehet a peirce-i ’ikonikus’ logikai szerkezetének megismerése, a hasonlóság fogalmának naiv használatával ugyanis valóban nem lehet messzire jutni. *Mutatis mutandis* áll mindez a ’képi’ fogalmára is. A ’logikai szerkezet’-re való hivatkozás – az ikonikussal kapcsolatban – itt komolyan veendő, hiszen Peirce sikeresen fejlesztett ki olyan formális rendszereket, melyek alapja az ikonikus egy esete – elnevezése szerint ezek az egzisztenciális gráfok. Az egzisztenciális gráfokkal pedig olyan jól lehet dolgozni, hogy például Peirce Gamma-rendszerű egzisztenciális gráfjaival még a többértékű logika működése is modellezhető.

(B) A problémák második típusa

A problémák második típusa főként a mentális reprezentációk kérdését illeti. Ez nem pusztán terminológiai kérdés – ha *egyáltalán* léteznek 'pusztán' ilyenek – hanem kurrens és nyitott filozófiai, szűkebben, elmefilozófiai problémák gyűjtőpontja.

Természetesen nemhogy jelen írás, de még egy, a *Kommunikációelmélet* terjedelmében előforduló munka sem képes ezeket a kérdéseket tisztázni. Itt – a reprezentáció általános fogalmát érintő problémákhoz hasonlóan – szintén két út lehetséges. Az egyik annak explicit felvállalása, hogy a mentális reprezentáció szűkebb értelméről van szó, és a fogalom használata a kognitív tudomány paradigmája szerint történik. A másik megoldás lehet a különféle megközelítésekre való mutogatás írásbeli aktusa, természetesen azzal a megkötéssel, hogy egyetlen – ráadásul nem elmefilozófiai orientáltságú – könyv keretein belül maximum a főbb kérdésfelvetésekre, és a különböző iskolák vagy mozgalmak perspektívájának felvázolására van lehetőség. A kérdést teljesen reflektálatlanul hagyni azonban majdhogynem intellektuális bűn.

A mentális reprezentációk fogalmának mélyebb analízise (egészen addig a kérdésig, hogy vannak-e) minimum két okból nagyon fontos: (A: általános ok) nyilvánvalónak látszik a kommunikáció szempontjából is fundamentális jellege, másrészt (B: alkalmazott vagy speciális ok) épp a kommunikáció, vagy egy kommunikációs jelenségek leírására alkalmas interlingva lenne hivatott arra, hogy az egymással – enyhén szólva – igen kevésbé kommunikáló iskolák (például az analitikus és a fenomenológiai, illetve az analitikus és a heidelbergi iskola) közötti párbeszéd elősegítésében szerepet játsszon. Ugyanis lehet azzal az előfeltevéssel élni, hogy a problémával kapcsolatos kommunikációhiány nagyban az iskolák nyelvezetének különbözőségéből fakad, és sokkal kevésbé abból, hogy más jelenségek érdekelnék őket.

A fent „másik megoldásként” címkézett eljáráshoz való segítségnyújtás okán jelen írás hivatkozásait a reprezentációk, illetve a mentális reprezentációk felfogását eltérően képviselő iskolák és mozgalmak szerint csoportosítja.

Ajánlott kitekintések a reprezentáció fogalmának mélyebb analíziséhez.

A kognitív megközelítés forrásai

- Aizawa, K.: Cognitive Architecture: The Structure Of Cognitive Representations; In.: *The Blackwell Guide To Philosophy Of Mind*, Edited By Stephen P. Stich, Ted A. Warfield. Blackwell Publishing Ltd, 2003.
- Devitt, M.: Designation. New York: Columbia University Press, 1981.
- Eckardt, Barbara von: *Rerrepresentation*. in.: The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences. EDITED BY Robert A. Wilson and Frank C. Keil; A Bradford Book. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts London, England, 1999.
- Fodor, J. A.: *Concepts. Where Cognitive Science Went Wrong*. Oxford Cognitive Science Series. Clarendon Press, Oxford 1998.
- Goodman, N.: *Languages of Art*. Hackett, Indianapolis, 1976.
- Heylighen, F.: *Representation And Change. A Metarepresentational Framework For The Foundations Of Physical And Cognitive Science*. Communication & Cognition, Ghent, Belgium 1999.

- Hobbs, J. R.: Ontological promiscuity. Proc. 23rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics 61–69; 1985.
- Horst, S. W.: *Symbols, Computation, and Intentionality: A Critique of the Computational Theory of Mind*. Berkeley: University of California Press 1996.
- Judge, B.: *Thinking About Things: A Philosophical Study of Representation*. Edinburgh: Scottish Academic Press, 1985.
- Millikan, R.: *Language, Thought, and Other Biological Categories*. Cambridge, MA: MIT Press, 1984.
- Palmer, S. E.: Fundamental aspects of cognitive representation. In E. Rosch and B. Lloyd, Eds., *Cognition and Categorization*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 1978.
- Peirce, C.S.: *Collected papers*, vol. 2. Harvard University Press, Cambridge, 1935.
- Sterelny, K. *The Representational Theory of Mind: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 1990.
- Stich, S. P.: *From Folk Psychology to Cognitive Science*. Cambridge, MA: MIT Press, 1983.
- Thagard, Paul: *Mind. Introduction to Cognitive Science*. The MIT Press, 1996; 2000; 2005.

Peirce trichotómiáihoz:

- Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, 8 volumes, vols. 1-6, eds. Charles Hartshorne and Paul Weiss, vols. 7-8, ed. Arthur W. Burks. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931–1958
- The Essential Peirce. Selected Philosophical Writings. Vol. 1 (1867–1893)*, edited by Nathan Houser & Christian Kloesel, 1992, vol. 2 (1893–1913), edited by the Peirce Edition Project, 1998. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- The Writings of Charles S. Peirce*. 6 vols. to date. Vol. 1, edited by Max Fisch et al., vol. 2, edited by Edward C. Moore et al., vols. 3–5, edited by Christian Kloesel et al., vol. 6, edited by the Peirce Edition Project. Bloomington: Indiana University Press, 1980–2000.
- The New Elements of Mathematics, by Charles S. Peirce. Four volumes in five books*. Edited by Carolyn Eisele (1976). The Hague: Mouton Publishers.
- Feibleman, James K.: *An Introduction to the Philosophy of Charles S. Peirce*. The MIT Press, 1970.
- Az ikonikus fogalmának analizéséhez ajánlható a szerző *Izográfia* című írása, valamint – épp a *Kommunikációelméletben* idézett, Horányi Özséb által szerkesztett *Sokarcú kép* című kötet írásainak – trichotóm jelfogalom alapú rekonstrukciója *Kép a falon* címmel. Mindkettő megtalálható itt: www.tachibana.eliveport.com

Alternatívák*

Az alábbi válogatás természetesen nem kíván teljes képet adni a body mind probléma kapcsán felhozható, a kognitív tudományok által posztulált *mentális reprezentációkkal* szembeni alternatívákról, de eltitkolni sem szeretné ezek létezését: amit tehet, hogy a lehetséges irányokat *jelzi*.

Általános áttekintések

- Ambrus, G.: *A tudat metafizikája*. Kognitív szeminárium, Gondolat, 2007.
- Ambrus, G. – Demeter, T. – Forrai, G. – Tőzsér, J. (szerk.): *Elmefilozófia – Szöveggyűjtemény*. L'Harmattan Kiadó, 2008.
- Blackmore, Susan: *Consciousness: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2005.
- Carter, Matt: *Minds and Computers. An Introduction to the Philosophy of Artificial Intelligence*. Edinburgh, University Press, 2007.
- Harman, Gilbert: *Reasoning, Meaning, and Mind*. Princeton University, 1999.
- Haugeland, John (ed.): *Mind Design II. Philosophy, Psychology, Artificial Intelligence*. Revised and enlarged edition., The MIT Press, 1997.
- Heil, John: *Philosophy Of Mind. A contemporary introduction*. Routledge, 2000.
- Heinämaa, Sara – Lähteenmäki, Vili – Remes, Pauliina (eds.): *Consciousness From Perception to Reflection in the History of Philosophy*. Springer, 2007.
- Inwagen, P.W. – Zimmerman, D.W. (eds.): *What is the Relation Between Mind and Body?* In *Metaphysics: The Big Questions*. Blackwell, 1998.
- McDowell, John.: *Mind, Value, and Reality*. Harvard University Press, 2002.
- Millikan, Ruth Garrett: *What Has Natural Information to Do with Intentional Representation?* In Millikan, R. G.: *On Clear and Confused Ideas, An Essay about Substance concepts*. Cambridge University Press, 2004.
- Northoff, Georg: *Philosophy of the Brain*. John Benjamins B. V., 2004.
- Stich, Stephen P. – Warfield, Ted A. (eds.): *The Blackwell Guide to Philosophy of Mind*. Blackwell Publishing Ltd., 2003.

Általános kritikák

- Gauker, Christopher: *Words without Meaning*. The Mit Press, 2003.
- Horst, S. W.: *Symbols, Computation, and Intentionality: A Critique of the Computational Theory of Mind*. Berkeley, University of California Press, 1996.

* Az ajánlásban általános, bevezető, illetve enciklopédikus jellegű munkák szerepelnek, melyek az olvasó tájékozódását hivatottak segíteni. Vagyis nem találhatók meg köztük a probléma kapcsán ismeretes kritikai „alapművek” – pl.: Gilbert Ryle, Saul Kripke, Max Black, David Chalmers, Alvin Plantinga, Hilary Putnam stb. munkái –, mindazonáltal ezek az írások a fenti áttekintések *felől* könnyen elérhetők.

Judge, B.: *Thinking About Things: A Philosophical Study of Representation*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1996.

Analitikus filozófia felől

Corradini, Antonella – Galvan, Sergio – Lowe, E. Jonathan (eds.): *Analytic Philosophy Without Naturalism. esp. part IV.: Philosophy of Mind*. Routledge Publications, 2006.

Martinich, A. P. – Sosa, David (eds.): *Blackwell Companions to Philosophy. A Companion to Analytic Philosophy*. Blackwell Publishers Ltd, 2001.

Strawson. P. F.: *Analysis and Metaphysics*. Oxford University Press, 1992.

Kontextualista – Kompozicionalista alternatívák

Berndel, Elke – Jäger, Christoph (eds.): *Contextualisms in Epistemology*. Springer, 2005.

Preyer, Gerhard, Peter, Georg (eds.): *Contextualism in Philosophy: Knowledge, Meaning, and Truth*. Oxford, University Press, 2005.

A fenomenológia felől

Andler, Daniel: *Phenomenology in Artificial Intelligence and Cognitive Science*. In A Companion to Phenomenology and Existentialism. Edited by Hubert L. Dreyfus and Mark A. Wrathall. Blackwell Publishing Ltd., 2006.

Dreyfus, Hubert L. (ed.): *Husserl, Intentionality and Cognitive Science* Cambridge, Mass., MIT Press, 1982.

Gallagher, Shaun – Zahavi, Dan: *A fenomenológiai elme – Bevezetés az elmefilozófiába és a kognitív tudományba*. Lélekben Otthon Kiadó, 2008.

Heinämaa, Sara: *Selfhood, Consciousness, and Embodiment: A Husserlian Approach*. In Consciousness. From Perception to Reflection in the History of Philosophy. Edited by Sara Heinämaa, Vili Lähteenmäki and Pauliina Remes. Springer, 2007.

Petitot, Jean – Varela, Francisco J. – Pachoud, Bernard – Roy, Jean-Michel (eds.): *Naturalizing Phenomenology: Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science*. Stanford, Stanford University Press; Cambridge and New York, Cambridge University Press, 1999.

Ratcliffe, Matthew : *Phenomenology, Neuroscience, and Intersubjectivity*. In A Companion to Phenomenology and Existentialism. Edited by Hubert L. Dreyfus and Mark A. Wrathall. Blackwell Publishing Ltd., 2006.

Smith, A. D.: *Routledge Philosophy GuideBook to Husserl and the Cartesian Meditations*. Routledge, 2003.

Wertz, Frederick J.: *Phenomenological Currents in Twentieth-Century Psychology*. In A Companion to Phenomenology and Existentialism. Edited by Hubert L. Dreyfus and Mark A. Wrathall. Blackwell Publishing Ltd., 2006.

Woodruff Smith, David: *Mind and Body*. In The Cambridge Companion to Husserl. Edited by Barry Smith and David Woodruff Smith; Cambridge University Press, 1995.

Woodruff Smith, David – Thomasson, Amie L.: *Phenomenology and Philosophy of Mind*. Clarendon Press, Oxford University Press 2005.

A Heidelbergi iskola felől

Zahavi, Dan: The Heidelberg School And The Limits Of Reflection. In Heinämaa, Sara – Lähteenmäki, Vili – Remes, Pauliina (eds.): *Consciousness From Perception to Reflection in the History of Philosophy*. Springer, 2007.

Huszár Orsolya

A KOMMUNIKÁCIÓS JELENSÉGEK HATÓKÖRE

Terestyéni Tamás *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig* című könyve a kommunikációs könyvpiacra elérhető számos mű ellenére is hiánypótló munka. Az egyes szakterületeket tárgyaló könyvek mellett Terestyéni e munkával olyan szintézisre vállalkozik, amellyel átfogó képet adhat a kommunikáció mibenlétéről. A könyv fűlszövege jelzi is ezt a törekvést, a főiskolai és egyetemi hallgatók mellett a szakmai közönséget szintén célcsoportul jelöli meg.

Éppen ez a széles merítés az oka annak, hogy az olvasónak egyszerre támad elégedettség- és hiányérzete is, előfordul, hogy éppen ugyanazon jellemzők idézik elő e kétféle benyomást. A szöveg stílusa kellemesen gördülékeny, rengeteg példával megtűzdelve a mondanivalót – a könyv elején a recenzens örömmel konstataulta e bő kifejtést, a több példa biztosította könnyű megértést. Később azonban egyre inkább úgy tűnt, hogy ezen kimerítő tárgyalás miatt a súlypontok eltolódnak, bizonyos – a szerző saját kommunikációelméleti felfogásához jól illeszkedő – témák nagyobb hangsúlyt kapnak, mint például a kommunikáció tranzakciós felfogása vagy a beszédaktus-elmélet, amelyek leírása igen tartalmas. Eközben az olvasóban felmerülő egyéb kérdésekre éppen csak utalásszinten, egy mondatban érkezik „válasz”, miszerint vannak kutatók, akik foglalkoznak az adott kérdéssel, azonban a jelen kötetben a felvetés reflektálatlanul marad. Egyes fejezetek és részfejezetek között hiányos a kapcsolat, sokszor önmagukban állnak, minden bizonnyal egy második olvasáskor a gondolati ugrások kevésbé zavaróak. Máskor a szerző említi, hogy a témára még visszatér, vagy hogy a dolog már szóba került, ilyenkor segítségül szolgálna az érintett rész(ek)re való pontosabb hivatkozás (oldalszámokkal, lábjegyzetekkel). Mindezekből jól látszik az a szándék, hogy átfogó képet kapjunk a kommunikációelmületről, azonban nem tükrözi megfelelően azt a sokszínűséget, ami jelenleg e kutatási területen tapasztalható.

Mivel recenzens társaim tárgyalják a könyv diszciplináris koherenciáját, konkrét fejezeteket, egyéb kommunikációelméleti irányvonalakat, én egyrészt néhány olyan témát szeretnék említeni, amelyek talán nem kaptak megfelelő hangsúlyt a könyvben, másrészt olyan dolgokat, amelyek esetében nem egészen világos, hogy mennyiben férnek be a Terestyéni Tamás által megadott kommunikációelméleti keretbe – így ezek a jelenségek a vázolt *par excellence* kommunikáció értelmében esetleg nem is tekinthetők kommunikációnak –, vagy nem derül ki a könyvből, hogy ha beférnek, akkor miképpen.

Kultúraelméleti megfontolások

Bár számos helyen történik hivatkozás a kultúrára különféle kontextusokban (hosszabbban például a kommunikáció kultúraformáló médiumairól olvashatunk), úgy érzem, hogy a kelleténél kevésbé hangsúlyos a téma tárgyalása, főleg a Niedermüller Pétertől idézett meghatározás tükrében: „*Az egyes társadalmakon belüli kooperáció, illetve kommunikáció előfeltétele [...] a társadalmi cselekvés alapjául szolgáló közös tudás. A kultúra olyan tudás- és szabályrendszerként működik, amely egyrészt koncepciókat, elméleteket és magyarázatokat kínál a világgal kapcsolatban, másrészt pedig irányítja, meghatározza és értelemmel ruházza fel a társadalmi cselekvést.*” (Niedermüller, 1999, 99) (246.) Természetesen nem egy kultúraelméleti munkával állunk szemben, azonban véleményem szerint a kommunikáció funkcióinak, megvalósulásainak megértéséhez (főleg, ha a célközönség részben a felsőoktatásban tanulókból áll) elengedhetetlen a kultúra mibenlétének egy kicsit mélyebb kifejtése, az érdeklődők számára szakirodalmi hivatkozásokkal kiegészítve (itt esetleg szintén alkalmazható lenne a lábjegyzetes megoldás, hogy a tárgyhoz tartozó, de a szöveg kereteit meghaladó témákra is kitekinthessünk). Továbbá mivel a kommunikáció konkrét megvalósulása – legyen verbális vagy nonverbális – a kultúrába ágyazott, így korunkban igen aktuális a kultúráközi kommunikáció területe is, ennek említése azonban teljes mértékben hiányzik (miközben a befolyásolás, manipuláció kapcsán például olvashatunk keveset a politikai vagy a marketingkommunikációról) – pedig talán Hofstede és Trompenaars munkássága is megérdemelné néhány sort egy átfogó munkában (akár csak az olvasmánylistában), még ha az bevallottan a *par excellence* kommunikáció megragadására törekszik is.

Szakrális kommunikáció

A fenti megjegyzéshez kapcsolódik a vallás kérdésköre mint az emberi kultúra szerves része. A szakralitás témáját a szerző a szövegekről szóló fejezet *A kultúra nem szövegszerű termékei* című alfejezetében tárgyalja. Terestyéni szerint ezen jelenségek „*[n]em kommunikációk a szónak abban a fentiekből tárgyalt értelmében, hogy információkat közölnének, tényállás(komplexum)okat ismertetnének fel, reprezentációkat tennének nyilvánossá és különféle konvencionális cselekvések kísérletének minősülnének, de a kommunikatív jelenségekhez hasonlóan kötött szabályok, konvenciók szerint, emberi szándékok eredményeképpen nem természetes jelentésű, szimbolikus jelenségekként állnak elő.*” (186.)

Ezen alfejezeten belül a „rítusok” tárgyalása fél oldalt kapott – nyilvánvalóan azzal összefüggésben, hogy ezek nem tekinthetők kommunikációs aktusoknak. Azonban jelenleg vannak olyan törekvések, amelyek a szakralitás jelenségét kommunikációs perspektívából szemlélik. Lovász Irén *Szakerális kommunikáció* című, PhD-értekezésére épülő könyvének bevezetőjében az alábbiakat írja: „*Arról az általános, emberi, de kultúránként és vallásonként különböző formában megmutatkozó jelenségről van szó, ahogy az ember kapcsolatot teremt a természetfölötti hatalommal vagy hatalmakkal, erővel. Ezt a jelenséget szakerális kommunikációnak nevezem. [...] A kommunikációkutatás eddig nem fordított kellő figyelmet arra, hogy az emberi kommunikáció osztályozásakor az embernek a szakerálissal való kapcsolatát sajátossága miatt külön kezelje, vagy egyáltalán tudomásul vegye. [...]*

Mivel a szakrális kommunikációnak más tulajdonságai, körülményei, szabályai vannak, mint pl. a közvetlen emberi kommunikációnak vagy a tömegkommunikációnak, szükséges ennek a kommunikációelméleten belül saját elméletét kidolgozni."¹ Kiegészítendő ezt a célmeghatározást, Korpics Márta és P. Szilczl Dóra bevezetőjéből idéznék még a szintén a *Szakrális kommunikáció* címet viselő tanulmánykötetből: „E vallási sokféleség mögött [...] azonban ott áll az ember, akinek szándékában áll, hogy kapcsolatba lépjen a transzcendenssel, s ez az a pont, ami összeköti a vallásokat. A kapcsolat jellemezhető a kommunikációelmélet néhány fogalma mentén [...]. Ugyanakkor nem állítjuk, hogy a kommunikációelmélet segítségével bármit is mondhatnánk magáról a transzcendensről, igazolhatnánk létezését a vele való kommunikáció megléte alapján. Amit le tudunk írni, az nem más, mint a transzcendenst tételező vélekedések kommunikációja, ahogyan az az egyén számára közösségbe tartozása révén elérhető.”²

Nyilvánvalóan itt nem az intézményi értelemben vett kommunikációról van szó, az egyházak kommunikációja leírható a szervezeti kommunikáció kereteiben. Azonban ha az ember feltételezett természetfeletti való kapcsolatát vizsgáljuk, több kérdés is felmerül. Induljunk ki például az intencionális megközelítés alábbi definíciójából: „csak azt a viselkedésformát nevezhetjük valódi kommunikációnak, amelyben kimutatható az intencionáltság, az adó szándéka, hogy a vevő elmeállapotát valamiképpen befolyásolja, és a vevő szándéka, hogy odafigyel, miről is van szó.” (Csányi 1999, 232) (53.)

Ha ezen (vagy hasonló feltételeket megfogalmazó)³ elméletben szeretnénk elhelyezni valahogy a szakrális kommunikációt, egyrészt nem találjuk eme meghatározás egyik követelményét, vagyis a vevő/befogadó oldaláról felmerülő szándékot/képességet az üzenet fogadására – legalábbis nem tudjuk bizonyítani, hogy van-e ilyen egyáltalán, mivel maga a vevő oldal megléte sem bizonyítható. A kérdés itt az, hogy e bizonyíthatatlanság miatt megtagadhatjuk-e a kommunikáció titulust azoktól az aktusoktól, amelyeket a hívő azal szándékkal végez, hogy az általa létezőnek feltételezett természetfeletti tudomására hozzon, illetve kérjen tőle valamit.

Ugyanakkor ha a beszédaktus-elmélet premisszáihhoz nyúlunk,⁴ észrevehetjük, hogy pl. egy imában az „ígérem” szó túlmutat azon, hogy pusztán rituális cselekvés legyen. A szó kiejtése olyan (csak éppen belső) kötelezettséget ró a hívőre, mint a hasonló szavak tisztán „emberi” környezetben való kiejtése – a továbbiakban a fogadalmat tevőnek ebben a szellemben kell cselekednie (továbbgondolhatnánk még ezt abból a szempontból is, hogy pl. egy gyülekezet körében tett fogadalom, amely ugyan nem a gyülekezetnek „szól”, azonban a gyülekezet oldaláról a későbbiekben mégis felmerülhet az ígéret teljesítésének számonkérése, milyen státust kap). Emellett persze megemlíthetjük azt is, hogy a hívők számára a természetfeletti léte nem kérdéses, így a vele folytatott „kommunikációt” is a legteljesebb mértékben kommunikációként élik meg, továbbá annak tudatában tesznek így, hogy teljesül a nyíltan, a befogadó számára átlátható módon történő információátvitel követelménye is. Tehát kérdés, hogy a kínáló utak közül melyiket válasszuk: vegyük ki ezeket az aktusokat a kommunikáció köréből akár arra hivatkozva, hogy nem tudhatjuk, a befogadó felismerte-e a közlő információátviteli szándékát, hogy nem tudjuk, egyáltalán van-e befogadó, létezik-e a csatorna, amelyen keresztül az információt átvisszük (ráadásul így például nem ellenőrizhetjük annak zajmentességét sem), külső nézőpontból pedig még a nyílt és átlátható mód is vitatható bizonyos esetekben. Továbbá ilyenkor a „kommunikáció” sikeressége vagy sikertelensége sem tartozik a bi-

zonyítható dolgok közé. Vagy tágítsuk ki a kommunikációk körét (esetleg fogalmazzuk át a feltételeket) úgy, hogy helyet találjunk e jelenség számára.

A csevegés státusa

Terestyéni Jakobson modelljéhez visszanyúlva beszél a fatikus funkcióról, mint amely a csatorna, azaz a közlő és a befogadó közötti fizikai kapcsolat meglétének, zajmentességének ellenőrzésére szolgál – ilyen pl. a köszönés, illetve telefonbeszélgetésnél a „halló” szó ismételtetése (48.). Azonban e funkciónak jóval erősebb szerepe van, mint pusztán a zajmentesség ellenőrzése, a jelenlétünk felismertetése vagy a kapcsolat meglétéről való meggyőződés (lásd Malinowskit). Több helyen is olvashatunk arról, hogy az emberi és az állatvilágban egyaránt a csend a baj jele lehet, így a biztonságról tanúskodó csevegés szerepe felértékelődik, ráadásul „verbális kurkászasként” is értelmezhető.⁵ Ebben az esetben nincs szó az elsődleges értelemben vett információátvitelről – ha történik is ilyen, az járulékos dolog, a lényegi funkciója azonban nem itt keresendő. De vehetünk egy egyszerű példát, pl. a liftben folytatott néhány szavas, mondatos párbeszédet. Ezek szintén nem bármilyen információ átadásáról szólnak, azonban valódi kapcsolatfelvételi szándékot sem kell feltételeznünk (persze pontosan definiálnunk kellene, mit értünk kapcsolatfelvétel alatt – például annak tekinthetjük-e, ha egy üzletben való sorban állás közben felteszünk egy „Miért halad ilyen lassan a sor?” típusú „költői” kérdést, és arra az előttünk lévő hasonlóan válaszol). Valójában a pszichológia, a társadalom és a kultúra területére kerülünk – adott kulturális háttérrel, személyiséggel kellemetlenek-kínosak lehetnek számunkra az olyan szituációk, amikor kis térben vagyunk összezsúrolva másokkal, miközben hallgatnunk kell. Itt tehát szintén felmerül a kérdés, kizárhatjuk-e, ki kell-e zárunk ezeket a jelenségeket a kommunikáció köréből? Hiszen nem teljesül a felismertetés szándékának követelménye, az időjárásról történő röpké beszélgetéssel („Milyen szép időnk van!”) nem adunk át új információt és nem kerülünk ilyenek birtokába, hanem csak ki szeretnénk tölteni valahogy azt az időt, amelyben egy idegennel kell egy légtérben lennünk, és ehhez a kommunikáció eszközeit használjuk.

Természetesen lehet, hogy mindezek a kérdések könnyedén megválaszolhatók a könyvben vázolt rendszere(ke)n belül, és az sem kell, hogy célja legyen még egy tankönyvnek szánt munkának sem, hogy minden kérdésre választ adjon. Az sem kíváncsi, hogy a kommunikációkutatás „elhappolja” más tudományok kutatási területeit, mindössze érdekes lehet kommunikációs perspektívából is görcső alá venni bizonyos, általuk is vizsgált jelenségeket. Ennek érdekében pedig a különböző irányok erőteljesebb jelzésével, a nyitva hagyott kérdések konkrétabb megfogalmazásával a szerző az olvasó „hóna alá nyúlhatna” ezen a kalandos és sok elágazással rendelkező utazáson.

JEGYZETEK

- 1 Lovász Irén: *Szакrális kommunikáció*. Budapest, Európai Folklor Intézet, 2002. 7.
- 2 Korpics Márta – P. Szilczl Dóra: *Szакrális kommunikáció*. Budapest, Typotex, 2007. 17.
- 3 Terestyéni felfogásában: „a kommunikációnak természetesen az is feltétele – és amikor a közlő kommunikációba lép, értelemszerűen ezt is szándékolja –, hogy jelen legyen egy potenciális

befogadó, aki venni képes a felismertetni szándékolt információt, továbbá a közlő és a befogadó között fennálljon egy fizikai kapcsolat, amely biztosítja, hogy a befogadó fizikailag észlelni legyen képes – és észlelje is – a közlő aktivitásait; a kommunikációt vizsgáló munkákban szokásosan ezt a fizikai kapcsolatot nevezik *csatornának*.” (46.)

4 „...mivel (szokásos körülmények között) minden kommunikációs megnyilatkozásnak van valamilyen (illokúciós) cselekvési értéke, beszédaktus-elméleti szempontból a kommunikáció alapegységeit az illokúciós aktusok, tehát az állítások, ígéretetek, kérések, parancsok, kérdések, tiltások, engedélyezések, minősítések stb. képezik.” (140.)

5 „A kurkászás nyomai az embernél mind a mai napig felfedezhetők: a simogatás, a másik hajába való beletúrás, a fésülgetés és hasonló formájában. A kurkászás lehetőségei azonban erősen beszűkültek (nem véletlen, hogy az említett emberi viselkedések a legintimebb magánszférába szorultak vissza). A kurkászás beszűkülésének több oka is lehet, mint például az, hogy az ember testfelületének tekintélyes része elveszítette a szőrzetét, azonban a legfontosabb ok mégis az lehet, hogy egy megnövekedett létszámú csoportban már nem lehet minden nézeteltérést kurkászással megoldani, hiszen ez annyi időt igényelne (az ébren töltött idő mintegy 40 százalékát), hogy az egyedek életfunkciói kerülnének veszélybe.

A kurkászásnak ezt a becéző, összetartozást erősítő funkcióját azonban nagyszerűen ki lehet váltani a nyelvvel: szavakkal kiválóan lehet simogatni, megnyugtatni, feszültséget oldani, és ráadásul ez a tevékenység egyszerre több egyedre is irányulhat. A »szóbeli kurkászás« alatt a test szabadon marad egyéb tevékenységek számára, és külön előny, hogy nem igényel közvetlen fizikai kontaktust (bár természetesen az igazán személyre szabott kurkászó beszélgetés alatt erre is törekszünk). A vokális nyelv különösen jól használható a korai ember közösségi funkcióinak ápolásában azért is, mert az Egyenlítő környéki területeken, ahol a Homók kialakulása történt, a 12 óra nappalt 12 órás éjszaka követi, ami azt jelenti – figyelembe véve az ember alvásigényét –, hogy hosszú órákat kellett sötétben tölteni.

A »kurkászó beszélgetés« számos különböző kultúrában végzett megfigyelés szerint ma is a legtipikusabb nyelvhasználati forma, ami »nem egy konkrét információ megszerzésének vagy átadásának szükségletéből fakad, hanem a 'mi újság?', 'hogy vagy?' kérdésekkel kezdődik, és valójában az érzelmi kapcsolatok megerősítésével folytatódik.« (Szvetelszky 2002, 29). »Elsődleges funkciója Dunbar szerint (...) nem a leírás, de nem is narráció, hanem a small talk, a pletykálkodás, a kapcsolatok 'karbantartása' (...). Dunbar megemlíti, hogy a kurkászó beszélgetés esetleg valamilyen apró pletykával fejeződik be anélkül, hogy bármilyen közös akció vagy annak szándéka felmerülne.« (Szvetelszky 2002, 30).

A nyelvnek ezt a szerepét szokták Malinowski (1953) terminusával fatikus funkciónak nevezni. Sokak véleménye szerint a fatikus funkció a nyelv eredeti funkciója, a további funkciók erre rétegződtek rá, gyakran el is takarva az eredetit.”

Az evolúciós gondolkodás a nyelvészetben (*Összefoglaló áttekintés*). Előadás a Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvészeti Munkabizottságának „A nyelvtudomány újabb ágainak és irányzatainak bemutatása” sorozatában (2003. december 3.). <http://mnytud.arts.klte.hu/tananyag/nyelvkialak/dab-ca.htm>

TEMATIKUS SOKFÉLESÉG ÉS DISZCIPLINÁRIS KOHERENCIA. EGY KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI ÁTTEKINTŐ MUNKA RENDEZŐ ELVEI

Terestyéni Tamás *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig* című könyve a kommunikációtudomány diszciplínájához kapcsolódó témák, jelenségek és az őket magyarázó elméletek széles körének átfogó áttekintésére vállalkozik. Ha a kötet általános struktúrájára és a benne megmutatkozó rendező elvekre tekintünk, kétféle törekvés látszik kirajzolódni a koherencia megteremtésére: egyfelől észlelhető valamilyen diszCIPLINÁRIS egység, másfelől megjelenik a tematikus teljesség igénye is. E két törekvés ellentétes erőket képvisel, és széttartó irányokba terelheti a munkát: jelen írás annak körüljárására vállalkozik, hogy milyen szerzői döntéseket eredményez ebben az esetben a kétféle törekvés összehangolása, milyen következményekkel jár ez az áttekintés spektrumára, a rátekintés perspektívájára és a könyv befogadására nézve, és miképpen jöhet létre az adott keretek között az egyensúly, hogyan valósítja meg a kötet a koherencia és tartalmi kiegyensúlyozottság megtartásának kettős célját.

A kötet fejezeteinek felosztásában mindkét törekvés megmutatkozik, a fejezetek sorrendje logikusan tükrözi mind a tematikus, mind a diszCIPLINÁRIS rendezettséget: a könyvet nyitó, információról szóló fejezet talapzatként, szilárd alapként látszik támogatni a rákövetkező fejezeteket, melyek egyrészt szélesedő léptékben haladnak a személyközi kommunikáció perspektívájától a társadalmi kommunikáció, a nyilvánosság és a tömegkommunikáció perspektívája felé, másrészt ennek a lineáris haladványnak az egyes állomásai közé az adott léptéket képviselő kommunikációs jelenségek, megközelítések tematikus szeletei ékelődnek. Ez a rend egyben valamilyen gondolati-logikai struktúrát is sugall, és a szerző diszCIPLINÁRIS elköteleződését látszik tükrözni.

Az egyes fejezetek tartalmát és felépítését változatos módokon alakítja az egységes megközelítés keresésének és a szakirodalom széles körű áttekintésének kettős vállalása. Vannak olyan fejezetek, amelyek egy-egy téma meditatív, józan ésszel elgondolkodó fessegetésével indítanak (pl. 3. fejezet), és vannak olyanok, amelyek egy önálló elmélet (pl. 6. fejezet) vagy sűrű szakirodalmi hivatkozások mentén (pl. 4., 5., 8. fejezet) közelítik meg az adott részterületet, kérdéskört. Keveredik a szerzői állásfoglalás és saját megfontolások előtérbe helyezése a szakirodalmi alapú rátekintések felvonultatásával. Jellemző retorika, hogy a szerző a saját maga által vallott kommunikációfelfogást vagy témamegközelítést legitimálja a szakirodalmi hivatkozásokkal, s a gondolatmenet gyakran megtorpan egy lehetséges elágazásnál, ahol a szerző az alternatív elméletekkel már nem ért egyet (ez történik például a *par excellence* kommunikációs jelenség definiálásánál a második fejezetben).

Diszciplináris koherencia: egységes kommunikációfelfogás?

A megközelítés alappillére: a *par excellence* kommunikációs jelenség definíciója. Ahogy recenzens-társaim is kiemelik, az áttekintés által láthatóan képviselt egységes megközelítés kiindulópontja a kommunikáció kódoláson, információátadáson alapuló tranzaktív felfogása. A szerző az erősen érvelő jellegű, bőséges szakirodalmi hivatkozásokkal megtámogatott második fejezetben teszi le voksát a kommunikációs jelenségek ezen elgondolása mellett. A magyarázó, elgondolkodó, dilemmákat felvető és válaszokat kereső, argumentatív jelleg és a széles körű diszciplináris rátekintés, a sűrű hivatkozások különböző megközelítésekre egyszerre és markánsan vannak jelen ebben a fejezetben. A felvázolt képben azonban elsősorban a szerző sajátos álláspontja látszik kirajzolódni: nem kapunk átfogó eligazítást és viszonyítási pontokat, melyek mentén nyomon követhetnénk, hogy az egyes idézett szerzők hogyan gondolkodnak a kommunikáció jelenségéről. A hivatkozások inkább az érvelés részeként funkcionálnak, tényállításokként támogatják meg a szerző által képviselt válaszokat a felvetett kérdésekre, és navigációs segédlettel szolgálhatnak az olvasónak a további kutakodáshoz.

A *par excellence* kommunikációs jelenség, vagyis valamennyi kommunikációként kategorizált cselekvést meghatározó egységes jelleg definiálása az információ fogalmának bevonásával történik. Az előző fejezetben elmondottak azonban nem ágyazódnak szervesen a második fejezet retorikájába: a kódolásnak itt nem a kvantitatív információelméleti, hanem a szemiotikai megközelítése kerül terítékre. A szerző az előző fejezet végén és a második fejezet elején is kitér arra, hogy ugyanannak a fogalomnak eltérő és egymással nem feltétlenül összemérhető vagy összeegyeztethető megközelítéseiről van szó, vagyis az információelméleti fogalom és megközelítés és a kódolás szemiotikai elgondolása között folytonosságot nem feltételez. Ebben a keretben tehát az információnak az előző fejezetben bemutatott kvantitatív, matematikai megközelítése kitekintésként funkcionál, pozíciója és ilyen részletességű kifejtése azonban más hangsúlyokat sugalmaz a fejezetek egymásra épülő struktúrájában. Az itt megfogalmazott definíciónak ugyanilyen fontos alappillére a szándéktulajdonítás. Dennett intencionalitással foglalkozó elméletének bemutatását ennek a fejezetnek a végén, a definíció után találjuk, így – az alapok tematikus bemutatásának igénye miatt – a szerzői alapállás és gondolatmenet logikai szerkezete csak a fejezeteken belül, az érvelésben tud megmutatkozni.

Az első két fejezet sorrendje és a bennük megjelenő hangsúlyok azt az állásfoglalást is sugalmazzák, hogy a kommunikáció minden szintje, a személyközitől a társadalmiig, visszavezethető az információátadás mechanizmusaira, és bár az egyes szintek leírásában másfajta elvek mutatkoznak meg és bírnak magyarázó erővel, ezen elvek és az információátadás mechanizmusai között redukción alapuló kontinuitás feltételezhető. Arról, hogy valójában milyen kapcsolatot feltételez a szerző a *par excellence* kommunikációs jelenség személyközi és tágabb léptékű megvalósulása között, illetve miképpen tartja definícióját érvényesnek a kommunikáció személyközit meghaladó szintjeire, a kérdés fontosságához mérten marginális szerkezeti pozícióban, a harmadik fejezet végén találjuk meg érvelő stílusban a szerző tentatív válaszát.

A második fejezetben a szerző világosan kinyilvánítja, hogy nem kívánja a kommunikációban közvetített összes tartalmat a referáló, reprezentáció jellegű tartalmakra visszavezetni (49. o.), ami (ha az itt felvonultatott példákat is figyelembe vesszük) a kom-

munikáció grice-i, implikaturával operáló magyarázatai felé való elmozdulásra vall. Ez az irány nemcsak ezen a ponton marad az említés szintjén, hanem, ahogy később még rámutatok, a fejezetek későbbi felosztását tekintve is hangsúlyos lesz a kommunikációs tartalmak mint reprezentáció jellegű dolgok bemutatása. Amellett, hogy a kommunikációs aktusok nagy részére a kódolás elvével operáló szemiotikai elgondolások nem tudnak kielégítő magyarázattal szolgálni, Sperber és Wilson foglал nyíltan és explicit módon állást¹. Érvelésük szerint a szemiotika nagy vállalkozása, hogy megmagyarázzon olyan jelenségeket, mint a rítusok vagy az irodalmi művek, végeredményben kudarcba fullad, mert ezeknek a kulturális jelenségeknek a szerepe nem a pontos és kiszámítható üzenetek közvetítésében keresendő. A kódolás bizonytalanságának feloldásában a következtetési eljárások és a kommunikációs helyzetek által előhívott speciális kognitív feldolgozási mechanizmusok szerepét hangsúlyozzák. A kötet szerzője hivatkozik Sperberék definícióira, miközben elhatárolódik az ő vizsgálódásai irányától (46. o.), de nem egyértelmű, mi az, amit átvesz vagy még elfogad a nézeteikből, ahogyan a korábban idézett szerzők (Searle, Schiffer, Strawson) nézeteinek bemutatása sem történik meg tételesen: ebben a tekintetben a fejezet szerkezete inkább az önálló kutatási eredményt bemutató publikációk mintáját követi, mert nem ad térképet a felvonultatott elméletekről, hanem vonatkoztatási pontként használja őket. Újdonságértéke ugyanakkor inkább a meglévő eredmények egyéni szempontú elrendezésében és valamilyen egységesítő, szelektáló törekvésben, illetve bizonyos gondolkodási irányok tentatív kijelölésében van. A szerzőnek a diszciplináris alapok szerinti elköteleződése tehát részben az általános struktúrából rajzolódik ki, részben szinte a sorok között olvasható, határozott kapaszkodókat nem kapunk a szerző alapállása vagy az idézett elméletek tartalma és kereshetősége tekintetében.

Tematikus sokféleség: rendezettség és hangsúlyok

A kommunikációs jelenségek mibenlétére való általános rátekintés mellett a kötet a mellett is elkötelezi magát, hogy felvonultasson számos olyan témát, melyek a tárgyalásuk kapcsán megkerülhetetlenek, illetve a kommunikációtudományon belül leggyakrabban felmerülnek. Ezeknek a témáknak a fejezetekben megmutatkozó hangsúlyaiban ismét a reprezentációs jellegű kommunikációs alapok dominanciája észlelhető. A kommunikáció nem technikai eszközeinek felsorolása olyan érvelő jellegű fejezetbe ágyazódik, melynek nagy részét a reprezentáció jellegű kommunikációs eszközök hangsúlyos szerepeltetésének igazolása teszi ki, és ez az érvelés ismét más hangsúlyokat sugalmaz, mint a 2. fejezetben kinyilvánított, korábban idézett állásfoglalás. A következő fejezetek témái ennek jegyében jórészt reprezentáció jellegű kommunikációs eszközökre vonatkozó elméletek bemutatása köré szerveződnek. A témák fejezetek közötti eloszlása némi strukturális egyenetlenséget is eredményez: természetes módon komoly hangsúllyal szerepel a nyelv, melynek tárgyalása ugyanakkor nem koncentráltan a róla szóló, viszonylag rövid fejezetben történik: számos általános aspektusát elsősorban a reprezentációkról és az evolúcióról szóló fejezet tárgyalja, miközben a téma dominanciája például a reprezentációkról szóló fejezetben indoklásra szorulna. A pragmatika és a beszédaktusok tárgyalása megoszlik a negyedik fejezet (*A nyelv*) és a hatodik fejezet (*Kommunikáció és cselekvés*) között. A témák felbontása és elosztása itt kollázsszerűen szerkesztett fejezeteket eredményez.

A hatodik fejezet emellett már kitekint a társadalmi léptékű kommunikáció irányába is, miközben a kommunikáció társadalmi szintű vetületeit két külön fejezet kétféle megvilágításban veszi elő. A kommunikációnak a társadalmi szerveződés tükrében való tárgyalását ígérő tizenegyedik fejezet jórészt a társadalomszerveződés két alternatív útját mutatja be a szerző saját fejtegetései mentén. Nagy hangsúlyt kap ennek a kétféle szerveződési elvnek a bemutatása, és igen kevés szó esik mindennek a kommunikációs aspektusairól, illetve a kommunikáció tárgyalása az itt bemutatott és elemzett dimenzió mentén elkülönített változatokra szorítkozik. Ebben az értelemben a fejezet inkább esz-széljellegű, és léptéke kizökken a könyv által többé-kevésbé képviselt, inkább általánosíto-sűrítő perspektívából.

A fejezetcímekben is képviselt fő vonulatok mellett felvillant a kötet olyan megkerül-hetetlen témákat is, melyek diszciplináris alapállásával nem feltétlenül összeegyeztethe-tők, vagy nehezen magyarázhatók az általa képviselt definíciók és elméleti keret mentén. *A kultúra nem szövegszerű termékei* címszóval a szövegek témájába ágyazva, marginális helyen és érintőlegesen nagyon kevés szakirodalmi hivatkozással tárgyal olyan, jellem-zően nem vagy nem elsősorban reprezentáció jellegű kommunikációs jelenségeket, mint a rítusok, a spektakulumok vagy a játékok és az előadóművészet. Ezeknek a témáknak és általában a reprezentáción túli funkcióknak mint kommunikációs vagy másként kate-gorizálандó jelenségeknek a státusáról nem kapunk ellentmondásmentes állásfoglalást², mindenesetre, ahogy pozíciójuk is mutatja, vélhetően nem szívesen választott tárgyai az itt képviselt elméleti megközelítések elemzéseinek, ugyanakkor nem találunk az említés szintjén sem olyan eszközöket, melyekkel ezek a jelenségek magyarázhatók lennének, akár szorosan a kommunikáció diszciplináján belül, akár (például) a kulturális antropoló-gia eszköztárából. *A kultúraformáló médiumok* alá sorolt témák ugyanakkor jellemzően az európai civilizáció termékeit vonultatják fel. A témák ilyen pozicionálása arra utal, hogy a kultúrának és ezen belül a kommunikációnak nem az antropológiai, univerzális megra-gadását, hanem a saját kultúra perspektíváját kívánja a kötet elsősorban megjeleníteni, s a ritualizáció mint a transzmissziótól elkülönülő elv és a spektakulum jelensége is ezen a ponton kerül elő a tényleges elemzés lehetséges tárgyaként, és itt már a léptékváltás miatt könnyedén érintetlenül hagyja a „tényállás felismertetését” mint a koncipiálás egyedü-li alapkövét. Így a tematikus arány is tolódik korunk jelenségei és az azokat magyarázó specifikusabb elméletek és eredmények felé, a kommunikációs technológiák két fejezet-ben is hangsúlyosan előkerülnek (9. és 12. fejezet).

A kirajzolódó diszciplinátérkép és az olvasó rendelkezésére bocsátott navigációs eszközök

A könyv alapos olvasása nyomán tehát kirajzolódik egy többé-kevésbé határozott elméleti rátekintés és tematikus rendezettség. Ugyanakkor, miközben az általános szer-kezet és az érvelési stratégia utal a kommunikációtudomány valamely tradíciójába való beágyazottságra, csak részlegesen viszi végig a szerző által egyébként határozottan kép-viselt diszciplináris alapállást, és tematikus arányait erősen alakítják a kortárs kommuni-kációtudományi diskurzus domináns témái és a szerző személyes érdeklődésének hori-zontján megjelenő aspektusok.

A munka ugyanakkor láthatóan apropót szolgáltat a szerzőnek bizonyos, többé vagy kevésbé kiforrott, fókuszált saját elmélkedések, illetve valamilyen egységességre törekvő látásmód kifejtésére: mindez pedig olyan nyelvezetet eredményez, amely jól megvilágítja, meglehetősen magyarázó erővel, sokszor a józan ész érveivel szólítja meg a kisebb háttértudású, esetleg laikus érdeklődő olvasót is. Ez a szempont fontosabbnak tűnik a szerző számára, mint az egységesség igényének mértékére való reflektálás és az egyenletes, feszes lépték eltalálása. Az olvasó nem számíthat tehát olyan navigációs eszközre, mely őt a kommunikációtudomány diszciplínájában az arányos áttekintés igényével igazítja el: ehelyett a munka, miközben állást foglal egyik vagy másik választott elméletrendszer érvényessége mellett, bemutatja ezek használati értékét és esetleges korlátait. Mindeközben, úgy tűnik, él azzal az előfeltevéssel, hogy a kiválasztott megközelítések valamiképpen ellentmondásmentes egységet képeznek, de nem vállalkozik ennek az egységnek az átfogó bemutatására a tárgyalt eredmények következetes integrálásával, és elhelyezésére egy kommunikációelméleti palettán az alternatív megközelítések megjelölésével. A szerzői alapállás inkább intuitív, így gyakran magától értetődőnek tekintett szerzői döntéseket eredményez a bennfoglalásról, a kihagyásról és a strukturálásról. Nem mindenhol jelent egyértelmű válaszokat sem, néhol nyitott, eldöntetlen kérdések, ambivalens szerzői állásfoglalások is elférnek benne.

A könyv befogadói számára tehát azt ajánlhatjuk, tekintsék a munkát olyan, a laikus olvasó számára is jól emészthető, széles spektrumot átfogó bevezetésként a tudományág fontos kérdéseibe, mely a józan ész érvei és kérdésfelvetései felől mutatja meg az elméleti dilemmákat, és kínál fel lehetséges megközelítési utakat. Mindeközben nem téveszti szem elől azt a célt, hogy a tudomány által érintett fontos témák mindegyikét valamilyen mélységben vagy legalább az említés szintjén szerepeltesse. Szerzője pedig sajátos látásmóddal rendelkezik, és ezt a szemléletet a könyv felépítésében és retorikájában nem kívánja féltretezni. Elsősorban a már meglévő tudományos elméleti keretek valamilyen vetületéről és összegzéséről van itt szó, mely nem feszes érvekkel és határozott körvonalakkal, hanem a tudomány természetes létmódjával összhangban képlékeny, kiforratlan, polémikus, de végső soron ellentmondásmentességet feltételező állapotában van megmutatva.

JEGYZETEK

- 1 Sperber, Dan, Wilson, Deirdre: *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford, 1986., pl. 8. o.
- 2 Vö. még pl. 187. o., 109. o., 49. o., 230–231. o.

Myat Kornél

EGY KOMMUNIKÁCIÓRÓL SZÓLÓ DISKURZUS LEHETSÉGES VÁZLATPONTJAI.

Terestyéni Tamás *Kommunikációelmélet, a testbeszédtől az internetig*
című könyvéről

Több tucat kommunikációról szóló könyv született az elmúlt évtizedben Magyarországon, a könyvek számának gyarapodása azonban önmagában még nem ad okot felhőtlen optimizmusra. A kommunikációról szóló diskurzus ugyanis – egy legitimációt kereső tudományhoz híven – nagyon eltérő színvonalú, heterogén szövegek foszlányiból áll. Számtalan tudományos és kevésbé tudományos megközelítéssel, eltérő diszciplináris háttérrel rendelkező – ezért különféle „nyelven” beszélő – kutató verseng azért, hogy lombikjába a kommunikáció releváns megközelítését párolhassa le.

Terestyéni Tamásnak és munkatársainak a fontos tudományos műhelynek számító Tömegkommunikációs Kutatóközpontban végzett tevékenysége alapvetően járult hozzá a kommunikáció kutatásának tudományos szintre emelkedéséhez, ezzel a kommunikáció tudománnyá válásához. A szerző ambiciózus vállalkozásának eredményeként megszületett szakkönyv ezért lehet a mai kommunikációs szakirodalom egyik említésre méltó darabja.

A szerző kommunikációfelfogásán erős szociológiai és nyelvtudományi kötődés érződik. Mindamellett a szerző a kommunikáció tudományára jellemző diszciplináris tágasság jegyében arra törekszik, hogy átfogó képet adjon a kommunikációról. Így a könyv egy modern kommunikációtudós óvatos leltáraként, a kommunikációról érdemben gondolkodók arcképcsarnokaként mutatja be a tudományterülettel kapcsolatos megközelítéseket. Ebben a leltárban helyet kapnak a nyelvészet, szociológia, szociálpszichológia, valamint kommunikáció és a média klasszikus elméletei és kihagyhatatlan teoretikusai.

Terestyéni Tamás a különböző megközelítések felhasználásával egy koherens, logikailag összetartozó elméleti keret megalkotására törekszik. A kommunikáció jelenségét leírni kívánó, egymással versengő elméletek spektrumának felvázolása helyett azonban – egy kevésbé megindokolt – saját kommunikációs kiindulópontból, és köré épülő elméletekből álló konstrukció alapjait fekteti le, melyből a koherens látszat kedvéért számúzi az oda nem illő részeket. Ez a logikai felépítés nem mindig teszi világossá, hogy bizonyos részek miért a könyvben szereplő helyen és terjedelemben jelennek meg. A könyv befogadását az is nehezítheti, hogy a szerző az általa bemutatott elképzeléseket ritkán értékeli, ezáltal nem helyezi a kritikai befogadást ösztönző kontextusba, így azok sok esetben a felkínált elmélet igazságának passzív elfogadása esetén nyílnak csak meg egy termékeny, diszkurzív, dialogikus befogadói viszony létrejötte nélkül.

A tankönyvként való alkalmazást jelentősen megkönnyítette volna, ha a kötet fiatal kommunikációkutatók számára eligazodást biztosító fogalomtárral, a fejezeteket összekötő, magyarázó átvezetéssel és a fejezetek végén tartalmi összefoglalóval egészül ki.

Egy elmélet a kommunikációról

A könyvben szereplő kommunikációelméleti megközelítés a kommunikációról való gondolkodás klasszikus „mainstream” felfogását képviseli. A szerző *par excellence* kommunikációs elem megragadására törekvő elméletének alapja a klasszikus információátadásra épülő tranzakciós modell. Ez a keret bővül Grice természetes és nem természetes jelentésfogalmával, ami a kommunikációs szándék mentén, a kommunikációs és nem kommunikációs megkülönböztetését teszi lehetővé. A beszédaktus-elmélet aktusainak beépítése a közlő által végrehajtott illokúciós aktus és a kiváltani szándékolt perlokúciós hatás miatt jelenik meg, míg a játékelméletet koordinációs, kooperációs fogalmai, valamint Denett intencionalitás fogalma a kommunikációban résztvevők kommunikációs szituáción belüli lehetséges viszonyulását, stratégiáit rögzíti.

Terestyéni Tamás a könyvben ismertetett elméleti keretben a kommunikációt egy olyan információátadásnak írja le, melyben egy ágensnek (közlőnek) I. szándékában áll egy befogadónak valamilyen információt átadni, azaz egy tényállást felismertetni, emellett II. szándékában áll, hogy a befogadó ezt az (I.) szándékot felismerje, azaz szándékában áll szándékát nyílttá, hozzáférhetővé tenni, valamint III. szándékában áll, hogy (I.) szándékának megvalósulásában (II.) szándékának megvalósulása játsszon szerepet. A kommunikáció ezen felfogása a kommunikációt alapvetően statikus, a közlő szándéka által vezérelt információátadó aktusként írja le, melyben a kommunikációs interakciók folyamatszerűsége, dinamikussága és a résztvevő felek folyamatos, interaktív visszacsatolásai nem kaphatnak megfelelő hangsúlyt. Emellett a kommunikációs interakció külső tényezőinek hatásait is erősen leredukálja ez a megközelítés.

A szándék alapvető fontosságát kap a bemutatott funkionalista elméletben, az olyan kommunikációs kísérlet, ami nem teljesíti a fenti elvárásokat, nem minősül kommunikációnak, így a szándékosság hiánya miatt például a nonverbális megnyilatkozások is a kommunikáció keretén kívül esnek. A „kommunikáció” ilyen szempontból való szigorú lehatárolását a recensens nem látja kellőképpen indokoltnak.

A szerző a vázolt *par excellence* kommunikációs elemet feltételező elméletét nem helyezi el a különféle kiindulópontú kommunikációs elméletek hálózatában, valamint a kommunikációról való gondolkodás más lehetséges kiindulópontjának bemutatásának sem szentel kellő figyelmet. Az egészséges kritikai viszonyulás mindenképpen igényelné további lehetséges kiindulópontok felvázolását. Terestyéni a kommunikációt csupán egyirányú információátadássá egyszerűsítő tranzakciós kiindulópont mellett csupán a Carey nevéhez fűződő a kommunikáció rituális megközelítését és Habermasnak a közösségre és az együttműködésre épülő elméletét említi.

Mivel a könyvet több egyetemen is tankönyvként használják, így választott kiindulópontja mellett a kommunikáció más lehetséges megközelítéseinek bemutatása hozzájárulhatott volna egy szélesebb elméleti horizont felvetéséhez. Ezzel is rávilágítva arra, hogy a kommunikációtudomány – ahogy ez más tudománnyá válni akaró diszciplína esetében is – több versengő elméleti törekvés erőterében jön létre, erős és kevésbé erős, önmagukat igaznak feltételező paradigmák váltakozásának folyamataként.

Egy tömegkommunikációs megközelítésről

Terestyéni Tamás választáskutatással, pártok kampányaival vagy a hírműsorok elemzésével kapcsolatos empirikus kutatásai minden kommunikációval foglalkozó személy előtt jól ismertek. A kötetben két helyen találkozhatunk a szerző empirikus kutatásaira is építő tömegkommunikációs eszmefuttatásokkal. A 9. fejezet röviden, vázlatosan bemutatja különböző korok meghatározó médiumait az írás kialakulásától a televízióig, majd ezt követően néhány tömegkommunikációs elméletet ismertet. A bemutatásban a szerző szándéka szerint olyan elméletek szerepelnek, melyek nagy hatást gyakoroltak a tömegkommunikációval kapcsolatos elgondolásokra, valamint meghatározó empirikus kutatások elvégzését ösztönözték. Így a szerző röviden ismerteti McLuhan a médium és az üzenet viszonyát leíró elméletét, Gerbner kultivációs elképzelését, Katz, Blumler és Gurevitch használat és szükségletkielégítés, valamint McCombs és Shaw agenda setting (tematizáció) elméletét. A neomédia elméletei közül – amelyek ténylegesen felszabadítják a befogadót a hatáselméletek nyomasztó kiszolgáltatottsága alól – csak a tömegkommunikáció rituális modelljét villantja fel a szerző Dayan és Katz, valamint az őket idéző Császi Lajos szövegei alapján.

Terestyéni a médiaelméletek tárgyalásakor nem tér ki a médiaelméletek, a média-kutatás aktuális problematikáira, a minket körülvevő késő modern médiakörnyezet releváns kérdéseire. A főként az ősmédiát leíró megközelítések történeti bemutatása mellett elmarad azok kritikai értékelése is. A szerző ezen elméletek tárgyalásakor nem választja külön a neomédiát leíró elméleteket, amellett, hogy a hazai kereskedelmi televíziózás kialakulását külön részletesen tárgyalja. Feltűnő hiányosság, hogy nem olvashatunk Hall a kritikai kultúrakutatás szellemében fogant encoding-decoding modelljéről, ami a klasszikus hatáselméleteken túllépve jelek többértelműségét vezette be a média és a befogadó viszonyába. Emellett Hall elméletét empirikusan tesztelő, szintén a birminghami iskolához tartozó David Morley Nationwide műsorhoz kapcsolódó kutatása is a médiaelemzés történetének meghatározó állomását jelentette.

A fejezet megkísérli továbbá, hogy a klasszikus tömegkommunikáción túli jelenségekről is számot adjon. Az erre rendelkezésre álló három oldal, valamint Császi Lajos gondolatának megidézése a televíziós korszak végéről azonban kevésnek bizonyul. Így a hely csupán néhány idézett szerző egy-egy állításának bevágására elég, ami ily módon a hálózati kommunikáció szűk fogalomtárának összeállítására biztosít lehetőséget. A 12. fejezetben szintén megjelenik az új kommunikációs technológiák problematikája, főleg az információs társadalom, a digitális szakadék, elektronikus közigazgatás és az interaktív televízió mentén. Az új médiára irányuló fokozott figyelem és a témában végzett kutatások nagy száma indokolhatta volna, hogy a szerző empirikus tapasztalatait, a rendelkezésre álló kortárs nemzetközi és hazai szakirodalom eredményeit felhasználva nagyobb hangsúlyt fektessen a klasszikus tömegkommunikáción túlmutató jelenségek tárgyalására, esetleg úgy, hogy egy önálló fejezetet szentel a területnek.

Szintén a magyar közkommunikáció leírásához fogódzót nyújtani kívánó 12. fejezetben kapott helyet a televízió és a társadalom viszonyának tárgyalása. A média itt történeti keretben önálló entitásként – akárcsak a hatáselméletekben – a többi hatóerőtől leválasztva jelenik meg.

A magyar televíziózás rendszerváltást követő változásainak hasznos áttekintése a kereskedelmi csatornák elindulását, és ezzel párhuzamosan a televíziós műsorkínálat átalakulását mutatja be. A változásokat a megmért összműsoridő, a televíziózásra fordított idő, a hazai és külföldi gyártású műsorszámok objektív mérőszámai adják. A főbb állításokat a szerző által végzett empirikus kutatások támasztják alá, ezek többnyire az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjának eredményei, mely kutatóintézetnek a szerző jelenleg is tudományos főmunkatársa. Az objektivizmus jegyében született empirikus kutatások értelmezéséhez a szerző meglepő módon György Péter és Dessewffy Tibor moralizáló kritikai megnyilatkozásait használja fel. A média átalakulásának leírásakor sok esetben osztja az elitista kultúrkritikus álláspontot, és a média-tartalmak kulturális értékvesztéséről beszél. Tankönyvről lévén szó, a diákok könnyebb eligazodását segítő, a médiával kapcsolatos morális pánikok állításait eloszlató kritikai viszonyulás árnyalhatta volna a médiáról szóló közgondolkodást uraló erősen ideologikus kijelentéseket, több lehetséges megközelítést adva a média és társadalom viszonyának. Azonban a recenzióban a médiaelmélettel kapcsolatos hiányosságokat orvosolja az Angelusz Róbert, Tardos Róbert, Terestyéni Tamás szerkesztésében 2007-ben megjelent *Média, nyilvánosság, közvélemény* című szöveggyűjtemény, amely a területek fontos szövegeit ismerteti meg a hazai olvasókkal.

Terestyéni Tamás könyve alapvetően jó kiindulópontja, gyűjtőpontja a kommunikációról való gondolkodásnak. A könyv ugyanis a kommunikáció lehetséges megközelítéseinek, főbb kereteinek és diszciplináris közegeinek bemutatásával jó bevezetőt ad a kommunikáció iránt érdeklődők és a kommunikáció területével most ismerkedők számára. A kötet által képviselt tudományos megközelítés és a szerző tudományos előélete ezt a művet is azon ritka munkák közé sorolja, melyek a kommunikációról szóló diskurzus tematizálásával és termékeny szakmai viták generálásával a terület tudományos legitimitását erősítik.

Julesz Máté

KÖRNYEZETVÉDELEM A SZOCIÁLIS IGAZSÁGOSSÁG ÉS A TÁRSADALMI VESZÉLYESSÉG HATÁRÁN

1. A KÖRNYEZETI IGAZSÁGOSSÁG NYOMÁBAN

A környezeti igazságosság mint alapjog Magyarországon az alkotmány 18. §-ában kerül megfogalmazásra. Abban a paragrafusban, melyben az alkotmányozó hatalom úgy fogalmaz, hogy „a Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez”. Az alkotmány 18. §-át a 70/A. §-sal együtt értelmezve juthatunk el a kisebbségek, a társadalmilag gyengébb csoportok környezeti érdekeinek alapjogi védelméhez. A 70/A. § értelmében a Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi és állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés – így faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel – nélkül. Az Európai Unió Alapjogi Chartájának 37. cikke megfogalmazza, hogy a magas színvonalú környezetvédelmet és a környezet minőségének javítását be kell építeni az uniós politikába, és a fenntartható fejlődés elvével összhangban biztosítani kell megvalósulásukat. A Charta 21. cikke kimondja, hogy tilos minden megkülönböztetés, így különösen a nem, faj, szín, etnikai vagy társadalmi származás, genetikai tulajdonság, nyelv, vallás vagy meggyőződés, politikai vagy más vélemény, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés, fogyatékoság, kor vagy szexuális irányultság alapján történő diszkrimináció.

A környezeti igazságosság gyökerei mélyre nyúlnak vissza. Elsőként azokban a fejlett országokban került terítékre, ahol a *rule of law* emberi jogi parancsa szerint működik a jogrend. Mindenekelőtt Európára és Észak-Amerikára, valamint Japánra kell tehát gondolnunk, bár elvi-tudományos szinten más államokban is foglalkoztak már a környezeti negatív diszkrimináció kérdéskörével.

Az USA-ban Nixon nevéhez kötődik a környezetvédelem ügyének előmozdítása, de a környezeti igazságosság először Bill Clinton környezetvédő elnöki politizálásának keretei közt merült fel kiemelt hangsúllyal. A múlt század kilencvenes éveiben a környezeti igazságosság nemcsak Európában, de – többek közt – az USA-ban is kulcskérdéssé vált.

A *National Law Journal* amerikai jogi folyóiratban 1992-ben megjelent egy összegzés, amely sajátos tendenciát vélt felfedezni az *Environmental Protection Agency* (EPA), azaz a környezetvédelem legfőbb szövetségi szervének bírságolási gyakorlatában. Nevezetesen arra a következtetésre jutottak, hogy a színes bőrűek által lakott területen végzett ipari tevékenység esetén a környezetvédelmi bírságok alacsonyabbak, mint a többségében fehérek lakta településeken. Továbbá – megfoghatatlanul, de nem megmagyarázhatatlanul – a gazdagabb városok közelében sokkal alaposabb munkát végeznek a környezet eredeti állapotának helyreállításakor. Ez a bizonyíthatatlan érderendszer vezette már 1991-ben Washingtonban a színes bőrűek első országos csúcstalálkozójának résztvevőit, hogy lefektessék a környezeti igazságosság alapelveit (*Principles of Environmental Justice*). 1992-ben kormányzati válaszképpen az EPA is felállította a Környezeti Igazságosság Hivatalát (*Office of Environmental Justice*) saját szervezetrendszerén belül.

Clinton 1993 és 2001 közt volt az Amerikai Egyesült Államok elnöke. 12898. számú elnöki határozatában (1994. február 11.) a szegénységben élők és a kisebbségek környezeti kiszolgáltatottsága ellen kívánt lépni. Szövetségi munkacsoport összehívását rendelte el, melyet az EPA, azaz a környezetvédelem legfőbb szövetségi szervének irányítása alá rendelt. Ennek a szervnek a vezetői 1970 óta, amikor Nixon elnök létrehozta az EPA-t, mindig kiemelt politikai funkciót töltek be. Clinton elnöksége alatt Carol M. Browner vezette az EPA-t. Browner női politikusként is kitűnt a környezetvédelem csúcsszerve élén. Ezt a pozíciót meglepően sok – mind ez ideig négy – női politikus töltötte be. Browner jelenleg Obama elnöknek dolgozik: ő a Fehér Ház Energia- és Klímaügyi Hivatalának vezetője. Browner már a múlt század nyolcvanas éveinek elején környezetvédő polgárjogi aktivistaként tűnt fel Washingtonban. Az évtized végén a Szenátus Energia és Természeti Erőforrások Bizottságában dolgozott mint jogi tanácsadó. Florida állam környezetvédelmi miniszteri székéből hívta Clinton az EPA élére. Az ő karriere jól mutatja a környezetvédelem és az emberi jogok szoros kapcsolatát. Az emberi jogi harcusból lett politikus a civil szférában szerzett tapasztalatait hasznosította az országos környezeti politikában.

A közvélemény mindig is különleges figyelemmel kísérte az EPA működését, és kritikus hozzáállást tanúsított. Így volt ez pl. Christine Todd Whitman 2001 és 2003 közti vezetői ciklusa idején is. New Jersey állam kormányzói székéből emelte őt az ifjabb Bush elnök az EPA vezetői posztjára. A Whitman Stratégiai Csoport jelenleg is energiaügyi lobbitevékenységet folytat. 2007-ben például Whitman az atomenergia felhasználása mellett emelte fel szavát. A volt EPA-főnök és egykori kormányzó a *CASEnergy Coalition* társelnöke. Whitman 2001. évi jelentését, melyben az USA egyes tagállamaira lebontva elemezte a klímaváltozás lehetséges hatásait, Bush elnök „a bürokrata munkájának” nevezte, és félresöpörte. Whitman politikai karriere egyértelműen a republikánusokhoz köthető. A 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően arról nyilatkozott a sajtónak, hogy a támadás New York, ill. Washington város környezetállapotát nem érintette hátrányosan. Mert elterjedt a hír, hogy a támadás miatt mérgező anyag kerülhetett a levegőbe.

Whitmant azonban sokan kritizálták. Az afroamerikaiakkal szembeni ellenérzés vádját az az eset sem fogja róla lemosni, amikor ártatlanul gyanúba kevert fekete amerikai motozott meg saját kezűleg. (Lásd: az 1996-os botrányt.) Igaz, ő ezt politikai kampánya részének tekintette. Whitmant azért is kritizálták, mert a demokraták álláspontja szerint Bill Clinton nevezetes, a környezeti igazságosságról szóló rendeletét – a sajtó feltételezése szerint politikai nyomásra –, úgy tűnt, gyengíteni akarja.

2. A KÖRNYEZETVÉDŐ POLITIKA MOTORJA

Clinton még 1994 februárjában adott három hónapot a környezeti igazságossággal foglalkozó szövetségi munkacsoport létrehozására, és további egy hónapot arra, hogy minden szövetségi szerv kezdje el kidolgozni a saját hatáskörében a környezeti igazságosság stratégiáját. Az elnök további négy hónapot adott, hogy a szervek eljuttassák stratégiájuk tervezetét az EPA vezetőjének irányítása alatt működő szövetségi munkacsoporthoz.

Clinton szoros határidőkhöz kötötte a környezeti igazságosság tervének megvalósítását. A szövetségi szerveknek az elnöki határozat meghozatalától, azaz 1994 februárjától számított egy éven belül végleges stratégiával kellett előállniuk, és az elnök két éven belül konkrét eredményt várt el a környezeti igazságosság terén. A probléma tehát sürgős megoldásra várt. Fekete, indián és egyéb kisebbségi polgárjogi mozgalmak indultak el az USA területén. Az emberek egyre inkább felfigyeltek a kisebbségekre és a szegényebb rétegekre érő környezeti anomáliákra. Külön figyelmet kaptak a helyi és az országos hírműsorokban a kumulált szegregációs faktorról rendelkező amerikai polgárokat ért igazságtalanságok. 1998-ban egy 800 millió dolláros vegyipari gyártó üzem létesítését akadályozta meg a Louisiana állambeli Convent afroamerikai többségű lakossága (konkrétan PVC-t állítottak volna elő). A médiában felidéztek az 1982-es észak-karolinai eseményeket, melyek során több száz tiltakozó afroamerikait – köztük polgárjogi aktivistákat – tartóztattak le, amikor meg akarták akadályozni, hogy vegyi anyagot (konkrétan PCB-t) lerakással ártalmatlanítsanak egy többségében fekete amerikaiak lakta városban. A társadalmi igazságosság a környezeti igazságosságra fókuszált, és az elnöknek ebben a helyzetben azonnali megoldással kellett előállnia.

Az USA elnökére jelentős nyomást gyakoroltak a polgárjogi szervezetek, és rajtuk keresztül az írott és az elektronikus média. A demokrata kormányzattól nagyfokú szociális szenzibilitást várt el a lakosság, amely rájuk szavazott, és az ellenzék is. Clintonnak tehát határozottnak kellett mutatkoznia, és eltökéltnek, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket feltárja és megszüntesse.

Az elnök közvetlen környezetében megnőtt a környezetjogi és általában az emberi jogi veterán aktivisták száma, akik egyébként is a környezeti igazságosság mellett foglaltak állást. Az elnök tehát kellő számú szakpolitikussal rendelkezett, hogy Nixon után újra nagyot lendítsen a környezetvédelmi jog, ezúttal a környezetvédelemhez fűződő emberi jogok észak-amerikai helyzetén.

3. ALKOTMÁNYOS ÉRDEKEK ÜTKÖZŐPONTJÁN

A hivatkozott elnöki határozat 3-302. pontja lehetővé teszi, hogy a szövetségi szervek különleges adatokat is gyűjtsenek a környezeti igazságosság biztosítása érdekében. *Race, national origin or income level*, tehát faji eredetre, továbbá nemzeti és etnikai kisebbséghez való tartozásra vonatkozó különleges adatok, valamint a jövedelmi viszonyokra vonatkozó egyéb személyes adatok gyűjtésére kaptak jogi felhatalmazást a szervek. Magyarországon még ma is sokan tartanak az efféle adatgyűjtés lehetővé tételétől. A történelem számos rossz példát mutat, ugyanakkor a jogbiztonság követelményének megfelelően, célszerű és jogszerű keretek között hazánkban is felmerült, hogy pl. a romák

szegregációja elleni küzdelemben, s így a romákkal szembeni környezeti igazságtalanság eliminálása érdekében a hatóságok gyűjtenének különleges adatokat is. Adatvédelmi törvényünk, az 1992. évi LXIII. törvény¹ 3. §-a (2) bekezdésének c) pontja értelmében az érintett írásbeli hozzájárulása nélkül is el lehet rendelni az ilyen adatok kezelését, ha az elrendelés törvényi formában történik. Ugyanezen bekezdés b) pontja alkotmányos alapjog érvényesítése érdekében is megengedi a faji eredetre, nemzeti és etnikai kisebbséghez való tartozásra, politikai véleményre vagy pártállásra, vallásos vagy más világnézeti meggyőződésre, illetve érdek-képviselési tagságra vonatkozó adatok kezelését. Magyarországon az alkotmány 59. §-a alapján az adatvédelmi törvény 1. §-a fő szabályként alapítja meg, hogy személyes adataival mindenki önmaga jogosult rendelkezni. Az alkotmány 59. §-ának szigorából engednének az alkotmány 18. §-a érdekében, akik valóban etikus és jogtisztelő szándékkal lépnek fel.

A joggal nemcsak élni lehet – mint láttuk az USA esetében –, de visszaélni is. A rendeltetésellenesen kezelt különleges adatok óriási társadalmi veszélyességet hordoznának. Magyarországon és bármely más fejlett civilizációjú, magas társadalmi-jogi kultúrával rendelkező országban is csak akkor képzelhető el egy, az USA-belihez hasonló megoldás – a gordiuszi csomó pragmatikus átvágása –, ha a joguralom és a releváns társadalmi tényezők jogtudata azt kellő biztonsággal lehetővé teszi.

A környezeti igazságosság helyzete a társadalmi igazságosság és a társadalmi veszélyesség határán kieleződik. A környezetvédelemnek ez persze csak egy szelete. Jobbára „vegy- és jogtisztá” helyzetek adódnak, ahol a környezet védelmében nincs szükség alkotmányos érdekek összemérésére. Jelen kérdésben azonban az egyik alapjog részleges feláldozása lenne egy másik alapjog maradéktalan érvényesülésének *conditio sine qua non*-ja. A helyzet büntetőjogi értelemben vett társadalmi veszélyt is teremthet, ha a törvényi felhatalmazást adekvát demokráciaszint alatti legitimáltságú politikai erők adnák meg. A felhatalmazó jogszabály megalkotása csak az első lépés lenne. A társadalmi egésznek és a közszolgáltatnak is az etikus és demokratikus elvek mentén kellene együttműködni. Ehhez nagyfokú társadalmi összetartásra volna szükség. Kérdés, hogy megvannak-e ennek ma a feltételei. Elengedhetetlen volna továbbá a kelsen értelemben vett jogtudati szubjektivitás lehetőségének kizárása. Azaz nem tolerálható a társadalmi tények objektív értelmének negatív előjelű, szubjektív felülírása. Pontosabban: nem engedhető meg, hogy, bárki legyen is az, a Kelsen (1881–1973) által illusztrációként felhozott köpenicki kapitány jogtudatával korlátozzon egy alkotmányos jogot.² E feltételek meglétét alaposan meg kell vizsgálni, mielőtt egy clintoni típusú demokráciagyakorlásba kezdene a mindenkori hatalom.

4. IGAZSÁGOS KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS KÖRNYEZETI IGAZSÁGOSSÁG

A környezetvédelem és az igazságosság kategóriája szoros korrelációt mutat. Igazságtalan környezetvédelem ugyan teoretikusan elképzelhető lenne, de a gyakorlatban csak igazságos környezetvédelemről beszélünk. Az igazságosság nemzetközi fogalma azonban eltérő értelmet kaphat egy-egy állam esetében. Ezért a környezeti igazságosságot globális és nemzetközi emberi jogi felfogásban kell érteni. Az egyes államoknak ehhez a globá-

lis igazságosságához kell közelíteniük a környezetetika és a bioetika lokális jelenségeit. A magyar Alkotmánybíróság a 996/G/1990. sz. határozatában megállapította, hogy az állam köteles az egészséges környezethez való jog megvalósítását szolgáló intézmények kialakítására. A határozat kimondta, hogy sem az alkotmány 18. §-ának szóhasználata – az „egészséges környezethez” való jog –, sem az állami környezetvédelmi feladat beágyazása az egészséghez való jog megvalósításának eszközei közé nem értelmezhető a környezethez való jog korlátozásaként. Az államnak kötelessége az élet természeti alapjainak védelme, és a véges javakkal való gazdálkodás intézményeinek kiépítése.

A másik oldalról vizsgálva a kérdést: a környezetrombolás sosem lehet igazságos. A környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény 4. §-ának 26. pontja megfogalmazza, hogy a szennyezettségi határértéket meghaladó környezet-szennyezés környezet- és egészségkárosodást idézhet elő. Mégsem mindegy, hogy a bekövetkező környezetszennyezés egyformán érinti-e a helyben lakó minoritást, valamint a többségi társadalmat. Illetve, hogy egyenlő hátrányt képez-e *in concreto* a környezetszennyezés a lakosság szegényebb és ennél fogva kiszolgáltatottabb csoportjai, valamint a jólétben élők számára.

A környezetrombolás tehát mindenképp igazságtalan cselekedet, de nem mindegy, hogy a többségi létből eredő téves legitimáltságtudat vezet-e környezetromboláshoz, vagy az e módosult jogtudaállapottól teljesen függetlenül történik-e. A környezet mint védett jogi tárgy szempontjából sem egészen közömbös, mivel a jog a környezetet a társadalom érdekében oltalmazza. Ha kiszolgáltatott emberek környezete sérül, a jogsértést is jelentősebbnek érezzük. Azért, mert egészséges igazságtudatunk ezt érezteti velünk. Valamint azért, mert tudjuk, hogy ha a jog egyszer is a környezetrombolók mellé áll, akkor a környezetrombolás – előbb vagy utóbb – tovább fog folytatódni.

Adatvédelmi törvényünk 3. §-ának (4) bekezdése lehetővé teszi, hogy törvény írja elő bizonyos személyes adatok közérdekből való nyilvánosságra hozását. Különleges adat azonban csak az érintett írásbeli hozzájárulásával hozható nyilvánosságra. A környezeti igazságtalanság elleni küzdelem tehát a nyilvánosság kizárásával kell, hogy folyjon. A közigazgatási keretek közé szorított küzdelem sosem lehet annyira hatásos és eredményes, mint ha az állam bevonja a társadalmat is a törekvéseibe. Másrészt viszont a professzionalizmus szükségszerű elgyengítésével egy ilyen kényes, jogász feladatot nem lehetne elvégezni. A társadalomra tehát szükség is van, de terhet is jelentene. Valójában nem merülne fel kérdésként, hogy szabad-e tájékoztatni a társadalom egészét, ha a fennálló szociális és politikai viszonyok nem ingatnák meg az egyes embernek a kollektív egészbe vetett bizalmát. (Pl. a szélsőségek előretörése kapcsán.)

A környezeti igazságosság kérdését Magyarországon aligha lehetne egyetlen jogi aküssal rendezni. Rendeznie Clinton elnöknek sem sikerült. Sőt, elnöki periódusa leteltével olyan személy került az *Environmental Protection Agency* élére, akit a clintoni szándék átgondolására készítetett a megváltozott politikai légkör. Olyan változás, ill. váltás sem az USA-ban, sem Magyarországon nem következhet be, amely a demokrácia alapjait rengetné meg. Erre az észak-atlanti térségben a második világháború óta nem volt példa, és reális esély sem kínálkozik az észak-amerikai vagy az európai demokráciák alkotmányos rendjének erőszakos vagy esetleg erőszakmentes, de gyökeres megváltoztatására. Mindazonáltal a jogrendet nem célszerű próbára tenni azzal, hogy a környezetvédelmi érdekekkel és az emberek igazságérzetével ütköztetnénk. A jogszerűségeen könnyen felülke-

rekedhet a szubjektív igazságérzet hamissága. A környezetvédelem pedig nemcsak egyes emberek személyes ügye, hanem egyúttal közösségi érdekkörbe is tartozik. A közösséget alkotó egyének személyes szerepvállalása és szociális teherbírása azonban sokat nyomhat a latban.

Végső soron a környezeti igazságosság ügye individuális és lokális, mégis közösségi problémát jelent. A gyakorlatban, az élet valós közegében rendkívül nehéz szembemenni a többséggel. Clinton fent említett elnöki határozata 3-301. pontjának c) alpontja lehetőséget biztosít a környezeti igazságosság dolgában érintett kisebbségek és szegények számára, hogy véleményezhessék a védelmükben készült stratégiai terveket. A környezetükben érintetteknek a magyar jogrend is enged beleszólást. Hogy ez a beleszólás valóban mindössze véleményezésben merül ki, vagy hathatós jogi lépéseket (kereset, vétó, népszavazás, hozzájárulás megtagadása stb.) is enged, az elsősorban a helyi demokráciagyakorlás körébe tartozik. Az 1146/B/2005. számú AB-határozat indoklásának III/2.4. pontjában a magyar Alkotmánybíróság úgy véli, hogy „a környezetvédelmi érdekek érvényesítésére az állampolgárok által létrehozott önkéntes szervezetek rendelkezhetnek olyan szakmai ismerettel, információval, amelyek egy bírósági eljárásban a környezet hatékony védelmét szolgálhatják. Az e szervek számára biztosított perlési jog ugyanakkor nem zárja ki, hogy a környezet veszélyeztetése vagy károsítása következtében mindazok, akiknek jogai sérelmet szenvednek, bírósághoz forduljanak, és saját jogukat érvényesítsék (kártérítés, birtokháborítás stb.).” A környezeti igazságosság hazai jogi felfogása tehát duális:

- egyrészt kollektív fellépést biztosít az állampolgári szervezeteknek a kollektív környezeti érdekek védelmében,
- másrészt ezzel párhuzamosan individuális környezetvédelmi érdekérvényesítést is lehetővé tesz.

Ez a jogi megoldás nem egyedüli a világ jogrendszerében. Más, magasan civilizált országok jogi válasza is hasonló. Az egyén igazságérzete nem azonos a közösség igazával. Még ha a faktuális alapok meg is egyeznek, ezek a tények másféle jogi hatást gyakorolnak az egyénre, és mást a közösségre. Így a környezeti igazságosság jogi felfogása nem zárja ki a kettős jogi felelősséget. A környezetetikában is megtalálhatjuk a környezeti igazságosság bináris természetét:

- a közösség hegeliánus értelemben vett etikai környezeti igazsága
- és az egyén morális környezeti igazsága

eltérhet egymástól. Az első francia bekezdésben említett igazság érvényesítése nem oltja ki a második francia bekezdés igazságának érvényét. Mindkettő parallel módon létezhet, akárcsak a környezeti igazságosság jogi megoldásában.

5. KÖRNYEZETVÉDELEM A JOGBIZTONSÁG HIBAHATÁRÁN BELÜL

A környezeti igazságosság alapvető szociális érzékenységet tételez fel a szabályozó hatalom részéről. A jogi normák által körülírt cselekvési szabadság a környezeti igazságosságért fellépni kívánók akciórádiuszát is meghatározza. Az igazságosság mint érzet csaknem mindig túllépi a jogi korlátokat. A szociális attribútumú állam – például egy

szociális piacgazdaság – optimális kereteket szabhat az általános (átlagolt) társadalmi jogérzet és igazságérzet működésének.

A jogi és jogi jellegű szabályok érzelmszabályozó hatása a napi politikában, a civilek és a közszféra hivatásos politikusainak közszereplésében tapasztalható meg igazán közelről. A környezetvédelemhez fűződő érzelmi motívumok némi automatizmussal idomulnak a jogszerűség kereteihez. Az érzelmi politizálás jobbára a populista zöldek sajátja. Azoké a zöldeké, akik nem hozzák, hanem kritizálják a mindenkori kormány törvényeit, rendeleteit. Ezeket a törvényeket jogtudatuk és jogérzetük szintjén nem is tekintik sajátjuknak. Amíg ez nem megy a jogszerűség és az alkotmányos működés rovására, addig nem okoz különösebb fennakadást a hétköznapiakban. A gyakorlat azt mutatja, hogy valójában a jogszerűség határait is át lehet lépni – és ezt teszik is –, hogyha az nem jelent komolyabb veszélyt a közjogra, és nem akadályozza az alapvető szociális-ökonómiai funkciókat. Ilyenkor az igazságszolgáltatás és a jogszolgáltatás gépezete elnéző álláspontot szokott elfoglalni. A kiszabható szankciók enyhék. (Néha talán túlságosan is.) A kellőképpen alátámasztott – például környezeti érdekekre hivatkozó – minimális jogsértés tehát a közszolgálat tűréshatárán és a jogbiztonság hibahatárán belül esik.

A környezetvédő lakos szélesebb és reálisabb fogalom, mint az „állampolgár”. A környezetvédő lakos kriminológiai értelemben nem bűnöző, amíg alkotmányosan tételezett emberi jogokat oltalmaz. Önmagában a környezetvédő jogtudat nem vezet bűnhöz. A bűn akkor keletkezik, amikor a zölden gondolkodó helyi lakos – aki többnyire a lakott országának állampolgára is – zöld magatartása átlépi a jogbiztonság hibahatárát. Erre is akad példa, de nem ez a megszokott. A környezetvédelemben természetesnek számít a judiciális és egyéb jurisztikus keretek feszegetése, de csak a nagy számok törvénye alapján következnek be bünesetek és szabálysértések.

Téves tehát az az elmélet, amely szerint a környezetvédő polgárjogi aktivizmus a reitens társadalomrombolás melegágya. Kivételek alapján nem lehet általánosítani. Környezeti igazságosságra és ezért tenni képes gondolkodókra pedig minden társadalomnak szüksége van. És szüksége van az államnak is, amennyiben figyelembe veszi a társadalom *bottom-up* jelentkező igényeit és követeléseit, tehát ha az állam és a társadalom közt aktív párbeszéd.

6. A TÖBBSÉG ÉS A KISEBBSÉG KÖRNYEZETI IGAZSÁGA

Az USA-ban 2010-ben a *State of Black Atlanta* csúcsnak a Clark Atlanta Egyetem Környezeti Igazságosság Központja ad helyet. Atlantában a lakosság több mint fele fekete amerikai. Egyes statisztikai adatgyűjtések eredménye szerint az USA e városában találhatók legnagyobb arányban a szegénységben élő afroamerikai gyermekek. A csúcson várhatóan minden aktuális környezetvédelmi és egyéb gazdasági, szociális és kulturális, valamint polgárjogi és politikai probléma felmerül, így a környezeti igazságosság érvényesülése, a megújuló energiaforrások, a zöld gazdaság és az állami-társadalmi működés egyéb, a fekete amerikaiakat érintő kérdései is. Ma már a környezetükben kiszolgáltatott kisebbségek – így az afroamerikaiak, a hispánok, az indiánok, az eszkimók és a többi kisebbség – közös akciókat terveznek. A kisebbségek közti együttműködés egyik legjelentősebb területe a környezeti igazságosság gazdasági és politikai tematikája. Hasonló

kooperáció a közép- és nyugat-európai kisebbségek közt is elképzelhető, de pl. az ázsiai földrész kisebbségben élő nemzetiségei is már régóta szoros kapcsolatban állnak egymással, és egyeztetik politikai – így környezetpolitikai – fellépéseiket. Az észak-amerikai, a közép- és nyugat-európai, valamint az ázsiai kisebbségek helyzete azonban lényegesen eltér egymástól. A háromféle demokráciagyakorlás konceptuális tartalmát sem lehet összehasonlítani. A környezeti igazságtalanság mégis jelen van itt is, ott is.

Az individuális szándék és a kollektív akarat harmonizálása voltaképp biológiailag kódolt emberi magatartás. Legyen szó az öközösség és az ősemlék, az Európai Unió és a csatlakozó posztkommunista államok, vagy egyszerűen csak a többségi nemzet és egy etnikai kisebbség relációjáról, a nagyobb rendszerbe integrálódni vágyó kisebbségek mindig szemben találják magukat az ő értékrendjükhez képest felülreprezentált többség kollektív akaratával. Egy kisebbség érdeke csak akkor juthat érvényre a kollektív akarral szemben, ha a kisebbség képes komparatív előnyre szert tenni az állami-társadalmi többség számára is fontos területen. Tehát ha olyan eszöközhöz jut, amely tárgyalási alapot képez a többség és kisebbség között. Ez az előny lehet szellemi, de lehet akár materiális. Az egyeztetéses megoldáshoz mindenesetre kell egy kiindulópont, ahol a többségi társadalom és a kisebbségbe szorultak csoportja összefüggést talál egymás érdekrendszerében.

Az államok a környezeti igazságossággal mindaddig nem foglalkoztak, amíg egy ilyen közös kiindulópont nem adódott. Látható, hogy még a legfejlettebb jogi civilizációjú országokban is történtek visszalépések az elértékhez képest. Az új választási eredmények új tárgyalási partnereket ültettek a többségi oldalra, akik részben annullálták a korábban elért eredményeket. A kisebbségi társadalommal és annak kisebbségben tevékenykedő gazdasági és politikai vezetőivel kell tárgyalni, de ha ez kormányváltásokon átívelő idődimenzióban képzelhető el – és a környezeti igazság keresése ilyen természetű –, akkor sokszor sziszifuszi munkának tünnek az újra és újra lezárt, majd ismét megnyitott egyeztetési procedúrák.

7. ERKÖLCS ÉS JOG KÖZÖTT

Alfred North Whitehead (1861–1947) *A természet fogalma* című könyvében így írt: A XVII. században az anyag szemléletének bájosan egyszerű képzetét súlyos megrázkództatás érte. Ekkor zajlott ugyanis azoknak az elméleteknek a kidolgozása, melyek a tudomány terjedésével foglalkoztak, s a század végére e tanok általánosan elfogadottá váltak, noha egyes változataikat azóta módosították. Nincs semmi kétségem afelől, hogy ezek a tanok már korábban is ott bujkáltak a köztudatban a józan ész sugallataiként, hiszen a gondolkodásban tulajdonképpen soha nincs semmi, ami igazán újdonság volna. Ebben a korban azonban pontosan kidolgozták és rendszerezték őket.”³ A környezetvédelem tehát a természetről való elmélkedéssel kezdődött. Egészen pontosan abban a historikus pillanatban, amikor a gondolkodó ember felismerte az épített környezet mellett a természeti környezet szociális relevanciáját.

Az állami-önkormányzati szabályozásban megtalálható környezeti igazságosság jogi megjelenési formáját jóval megelőzte a társadalmi létezésben a környezeti igazság etikai vonulata. Az etikai vonulat voltaképp már a felvilágosodás korai szakaszától az emberi gondolkodás részévé vált. A jelentősebb filozófusok műveiben megtalálhatók az egyen-

lőségi gondolatok: így az egyenlőségi eszmék lehetőségei a környezeti adottságok függvényében. Az erkölcs – szokás szerint – ezen a téren is megelőzte a jogot. Pontosabban a jog, jóval később, de követte és leképezte a maga nyelvére a huszadik század második felében immár nem elhanyagolható emberi jogi posztulátumot. Az ökoegalitáriánus világnézet napjainkban már nem mindössze a plurális etika egyik választható lehetősége, hanem kógens jog és kötelezettség.

Attól fogva, hogy a jogi normák bármily alacsony szintjén is, de megjelent a környezeti igazságosság, már nem az egyén individuális választása, hogy respektálja-e, hanem a közösség által a kollektív egész minden tagja számára előírt kötelező magatartás. A zöld egalitarianizmusnak mindenekelőtt át kellett kerülnie a nemzetközi *soft law*-ból a tételes belső jogba, de ez az inkorporáció az észak-amerikai és az európai jogrendekben is viszonylag gyors egymásutánban bekövetkezett. Mindezzel a környezeti igazságosság nem szűnt meg létezni mint környezetetikai toposz. A környezeti igazságosság jogfogalmi evolúciója továbbra is erősen kötődik a konceptus környezetetikai felfogásának jövőbeli változásaihoz.

A környezeti igazságosság erkölcsi meghatározottsága a jogi intuitivitás irányába mutat. Ez azonban nem jelenti, hogy az erkölcsben definiált tartalom átültetése a szubsztantív jogba ne lenne megvalósítható hagyományos kodifikációs metódusokkal. Ennek annál is inkább nagyobb a jelentősége, mivel a formáljog csak azt a szubsztantív normát képes kiszolgálni, amely kompatibilis a procedurális szabályokkal. A környezeti igazság etikai és jogi fogalma között tehát a procedurális kötöttségek jelentik az egyik legfontosabb közvetítő közeget. Gyakorlati példával élve: a tárgyalóterem formális rendjét is tiszteletben kell tartania annak, aki jogi úton akar környezeti igazságot követelni.

Mindezek alapján a külső szemlélő feltételezhetné, hogy a környezeti igazság csaknem minden esetben sérül, amikor átkerül az erkölcs mezejéről a jog területére. A procedurális és egyéb, esetleg nem mérhető kötöttségek azonban nemcsak elvenni képesek az igazságból, hanem fel is erősíthetik azt. Az etikai szempontból látszólag lényegtelen procedurális szabályok meggátolhatják, hogy a jogalkalmazót félrevezesse önnön jogtudata.

8. A HASZNOSSÁGI-IGAZSÁGSSÁGI RELÁCIÓ

A környezeti igazságot a környezeti elemek instrumentális értékelése adja. Környezetvédelmi törvényünk 4. §-ának 1. pontja a környezeti elemek közt enumerálja a földet, a levegőt, a vizet, az élővilágot és a civilizációs környezetet. Ezek létezése akkor releváns az ember számára, s így az emberi jogok szempontjából, ha az egyes ember és a társadalmi, nemzeti, etnikai, valamint az egyéb civilizációs közösségek számára konkrét hasznot állítanak elő. Ez a hasznosság képezi a környezeti elemek hasznos kvalitását. Ehhez a minőséghez viszonyítjuk a környezeti igazságosság pozitív, illetve negatív tartományát.

Amíg a környezeti elemek és a környezetében érintett helyi lakosság relációja pozitív tartományban marad, addig a környezeti igazságosság állapota uralkodik. Addig tehát, amíg a környezet a lakosságot szolgálja. Mihelyt ez a reláció negatívba fordul át, a társadalmi igazság környezeti oldala (és általában egyéb oldalai is) az igazságtalanság státusába kerülnek. Tehát akkor, amikor a környezetterhelés a lakosságnak is terheissé kezd válni. A környezeti igazságtalanság többnyire együtt jár egyéb szociális vagy/és gazdasági

természetű igazságtalanságokkal is. Éppen ezért a környezeti igazságtalanság könnyen appercipálható. Számos egyéb társadalmi jóléti és ökonómiai faktor jelzi a rendszerhibát az irányító hatalom felé.

A jobbára a társadalom felől érkező jelzések számos forrásból áramolhatnak. Az állami, ill. a municipális kézben összefutó információk adekvát reakciókat váltanak ki. Ilyen reakció volt például Clinton fent idézett elnöki határozata. De a deficités környezeti igazság a civil társadalomból is reakciókat hív elő. Ilyen például a 2010-es atlantai afroamerikai csúcs, de ilyen volt pl. a 2003-ban Budapesten a környezeti igazságosságról tartott közép- és kelet-európai műhely is.

Hume (1711–1776) írja az „erkölcs alapelveiről” szóló tanulmányában: „Némelyek azt állítják, hogy az igazságosság emberi konvenció szüleménye, és az emberek akaratlagos választásából, beleegyezéséből és összjátékából következik. (...) Ha konvención a közérdek bizonyos érzetét értik, amit minden egyes ember érez saját kebelében és megfigyel társaiban, és ami másokkal egyetértésben a közérdeket előmozdító általános cselekvési tervhez vagy rendszerhez vezet, akkor el kell ismernünk, hogy az igazságosság emberi konvencióból ered.”⁴ A hume-i igazságfelfogásban már megtalálhatók a későbbi posztmaterialista szociális igazságosság gyökerei, de ezek csak nyomokban vannak jelen a hume-i deista igazságosságkonceptusban. Mégis levezethető belőle a környezeti igazságosság is. XVI. Benedek *Caritas in Veritate* kezdetű enciklikájának környezeti igazságossága azonban közelebb áll a ma élő átlagember (átlageurópai, átlagamerikai) igazságosságfelfogásához, mint a XVIII. század erősen átteologizált emberének igazságossága.

A hasznossági-igazságossági reláció bizonyítéka a társadalmi – és a környezeti – igazságosság fogalmi fejlődése. Tehát az a processzus, melyben a felvilágosult ember modernitása nem állt meg a fejlődésben. A példaként felhozott történelmi egyház által definiált környezeti igazságosság egyértelműen magán hordja a szociális fejlődés jeleit. Még akkor is, ha ezt társadalomontológia helyett társadalomteleológiának kell tekintenünk. A történelmi egyházak nézetei is változnak, de az igazságosság szemantikájának szükségyszerű kontinuitása kizárja a hasznosság mint egyedül létező mozgató erő fundamentális jellegének egyházi befogadását. *A természet és a szabályok* című műben Jean-Pierre Changeux (1936–) a következő kérdést veti fel: „Milyen mértékig gyökerezik a normatív mozzanat a biológiai evolúcióban, illetve az emberiség kultúratörténetében? Ki lehet-e dolgozni olyan új etikát, mely Darwin nyomán azt vallja, hogy az ember által kidolgozott erkölcsi normák, melyek az emberi társadalomban működnek, a faj evolúciójából eredő szimpátia társas ösztöneit terjesztik ki a tanulási folyamat során?”⁵

9. A KÖRNYEZETETIKA HELYE A KODIFIKÁCIÓBAN

Az euroatlanti térségben a környezetvédelmi alapigazságok kérdésében – így az ökoegalitarianizmus esetében is – egyértelműen érezhető az alkotmánybíróági gyakorlatnak a rendes bírósági úzust adjuváló hatása. 1989. évi XXXII. törvényünk 48. §-a szerint alkotmányos jogainak megsértése miatt bárki panasszal élhet az Alkotmánybíróságnál. Ennek azonban előfeltétele, hogy minden egyéb jogorvoslati lehetőséget kimerítsen. Tehát a rendes bíróság és a jogszolgáltatás jogerős határozatával szemben biztosít remediumot az állam. Az alkotmánybíróság judiciumát a hazai jogrend és általában a fejlettebb

jogrendek az igazság- és a jogszolgáltatás fölé helyezik. Ezért a környezeti igazságosság konstitucionális alapról való megközelítése erősebb joghatást vált ki, mint a többi tételes jogi – pl. polgári, közigazgatási vagy büntetőjogi – judícium. Az emberi jogok többnyire az alkotmányjogon keresztül szivárognak be a tételes jogok rendszerébe, így a környezeti igazság – mint emberi jogi alapkérdés – egy új alkotmányszövegben a jelenlegi megszövegezettségénél pontosabban körülírva kell, hogy helyet kapjon. Meglévő alkotmányunk 18. §-a addig is biztosítja a környezeti igazság konstitucionális fundamentumát.

A környezeti igazságosság gyakorlati alkalmazásának jogszabályi háttere részben még kidolgozásra vár, de a meglévő alkotmányos megfogalmazásból kiindulva úgy a magánjog, mint a közjog területén meghozhatók a jogszabályi változtatások. Pl. az új magyar polgári törvénykönyv, a 2009. évi CXX. törvény 2:77. §-a értelmében a személyhez fűződő jog sérelmét jelenti a természet és az egészséges környezet védelmére vonatkozó jogszabályi rendelkezések megszegése, ha az a társadalom, annak csoportjai vagy a személyek életkörülményeinek romlásában kifejeződő sérelem bekövetkezését okozza. Büntető törvénykönyvünkben szintén helye lenne a környezeti igazságosságot védő diszpozíciónak; *ultima ratio* jellegű szankcióapparátussal. Ezen a ponton a környezetvédelemben összeér a szociális igazságosság és a társadalmi veszélyesség kategóriája.

Fontos lenne továbbá a közjogon belül a közigazgatási jogban is elhelyezni a környezeti igazságosságot. Már csak azért is, mert a közigazgatási jogon – és a polgári jogon – keresztül a hétköznapi tömegek mindennapos gyakorlati szintjét is elérné. A közigazgatási jogban – annak komplexitását tekintve – számos közjogi alrendszer be kellene vonni a kodifikációs folyamatokba. A környezeti igazságosság praktikusán akkor válik az átlagpolgár – realisabb megfogalmazásban a helyi lakos – számára eszmei mondanivalóból kézzelfogható valósággá, ha a közigazgatási jog elviszi hozzá: a munkahelyére, az otthonába, az iskolába és mindazon helyekre, ahol életét tölti. Ez több mint környezetjogi felvetés. Itt környezetetikáról és – végső soron – egzisztenciális emberi jogi igényről van szó.

A *iuris dictio*ban a környezethasználat a joghasználat a eseteként jelenik meg, miként a környezetetika is a szélesebb értelemben vett erkölcsan része. A jog és az erkölcs is leképezi önmaga számára a környezettel mint emberi alapértékkel kapcsolatos általános véleményt, de helyet hagynak a többféle értékelést engedő plurális etikai nézeteknek és a joghasználat során megfogalmazódó többféle környezetjogi álláspontnak.

Az erkölcsi percepció szerteágazó jellege a jog regulatív aspektusában – így a jogszabályok szövegében – elképzelhetetlen lenne, de a jogelméletben és olykor a joggyakorlatban is megtalálhatók a párhuzamos és olykor ellentétes jogi effektussal felszerelt vélemények. A normaalkotás szintjére azonban ezen vélemények közül mindig csak egy juthat el. Az ellenzékben maradó jogi álláspontok a társadalomtudományi alkalmazott kutatásokban később időről időre előbukkannak, és az sem zárható ki, hogy a környezetvédelem és a környezeti igazságosság helyzetének és megítélésének változásával a diverzifikált jogi vélemények egymással helyet cserélhetnek a kodifikációs folyamatokban.

10. *QUAESTIONES*

A fentiekben foglaltak több kérdést is felvetnek. A kutató tetembontó asztalán az elmélet és az empirikus tudás finom ütköztetése zajlik. A teoretikus és az empirikus vizsgálatok a környezeti igazság kapcsán elmélet és gyakorlat kölcsönhatását mutatják. A környezeti igazságosság nem élhet meg pusztán az elgondolás és az etika területén: a gyakorlati megvalósítás és az alkalmazott jogtudomány nélkülözhetetlen a szociális igazság környezetvédelmi oldalának feltárásához.

Létezhet-e környezeti igazságosság társadalom nélkül? Van-e olyan környezetvédelem, amely a társadalom jogi keretein kívül is működőképes? Kell-e ember a környezet védelméhez? Elláthatják-e ezt az alapvetően emberinek tartott funkciót magasabb civilizációs szintre jutott állatok vagy egyéb élőlények? A világon mind több polgári törvénykönyv szerint – I. magyar, svájci, német, osztrák Ptk. – részben perszonalifikálódó állatok számára létezhet-e környezeti igazságosság? A környezetvédelem az emberi környezet védelmét jelenti, vagy túlmegy a humanitás határain? Önnön környezetünk védelmében beszélhetünk-e altruizmusról, vagy a környezetvédelmi közérdek védelme valójában minden személynek és a személyek összességének önös érdeke?

Továbbá meddig létezhet az erkölcs? A jog és az etika egymással szinkronban létezik, vagy időben elcsúsztatva? Lesz-e erkölcs jog nélkül, vagy az erkölcs végessége megelőzi majd a jogot a társadalmi létezés terminális szakaszában? Miképpen hat a környezeti erkölcs a környezetvédelmi jog alakulására? Alkotmányos kérdés-e a környezeti igazságosság, vagy a konstitucionális megfogalmazás inkább csak a jogtétélezés kezdeti-kezdetleges lépését jelenti? És tényleg várható, hogy a zöld igazságosság egyszer majd a jog minden ágában és részterületén feltűnik? Ha igen, miképp fog ez illeszkedni a globális jogrendszerbe? Kompatibilis lesz-e a környezeti igazságosságot részleteiben szabályozó országok jogi képe a környezetileg kevésbé civilizált, az igazságosság iránt kevésbé érdekeny országok jogi arculatával?

Szükség van-e társadalmi igazságosságra ahhoz, hogy környezeti igazságosságról beszélhessünk? A környezeti igazságosság a szociális igazságosságban immanens, vagy egymástól elszakítható conceptusokról van-e szó? Valamint felelős-e az egyes ember a közösséget alkotó individuumok környezeti igazságáért, vagy pusztán egy nagyobb lélekszámú közösségnek egy kisebb közösség iránti felelősségéről beszélhetünk?

JEGYZETEK

- 1 A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény.
- 2 Kelsen, Hans 2001. *Tiszta jogtan*. Fordította Bibó István. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2–3. o.
- 3 Whitehead, Alfred North 2007. *A természet fogalma*. Fordította Szabados Levente. Typotex Kiadó, Kalocsa, 41–42. o.
- 4 Hume, David 2003. *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*. Fordította Miklósi Zoltán. Osiris Kiadó, Budapest, 127. o.
- 5 Changeux, Jean-Pierre – Ricoeur, Paul 2001. *A természet és a szabályok*. Fordította Pléh Csaba. Osiris Kiadó, Budapest, 40–41. o.

CONTENTS

<i>Bayer, Judit:</i> REGULATIONAL MOTIVES AND CONSEQUENCES OF THE SUCCESS OF MOBIL INTERNET IN JAPAN	3
<i>Pfeiffer, Szilárd:</i> SOFTWARE POTLECS	19
WORKSHOP DISCUSSION ON A BOOK ABOUT COMMUNICATION THEORY	
<i>Tamás Bokor, Márton Demeter, Orsolya Huszár, Rita Kéri, Kornél Myat</i>	57
<i>Julesz, Máté:</i> ENVIRONMENT PROTECTION ON THE FRONTLINE OF SOCIAL JUSTICE AND SOCIAL DANGER	87

500 Ft